

Pathology of the relationship between the state and religion in Saudi Arabia with an emphasis on the framework of Jean Guttman's theory

Mohammadreza Joufar¹, Alireza Mehrabi² , Hamidreza Mohammadi³

1. PhD. Candidate of Political Geography, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

2. 2 Associate Professor of Department of Human Geography, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

E: A_Mehrabi@sbu.ac.ir (Corresponding Author)

3. . 2 Associate Professor of Department of Human Geography, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

E: H_mohammadi@sbu.ac.ir

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords

Religion
Government
Saudi Arabia
Iconography
Circulation

For more than 300 years, religion and state have merged and ruled together in Saudi Arabia. After the formation of this country in 1932, by trying to form a modern government, Wahhabism as a religion has always tried to facilitate the affairs of the government. The government also considered promoting religion as one of its main duties. Both of them tried to create power and legitimacy together and used their power to rule the people. Now, according to the changes taking place in Saudi Arabia, it seems that the relationship between the government and religion in this country is changing. This research tries to investigate this issue by using the theory of circulation and iconography. The current research seeks to answer the question of "what is the relationship between religion and the state in Saudi Arabia" using a qualitative method and a descriptive-analytical and historical approach. It is also a method of collecting library document resources. Finally, the research considers the elements of iconography as Wahhabism, clan system and oil. Also, it considers the components of circulation as centrifugal forces to be the changes, the decline of the religious police, the promotion of moderate Islam, and the authoritarianism of Bin Salman. It should be noted that the government uses changing the role of women, changing the institution of the universities and also the series of Riyadh season festivals as a tool to change the relationship between the government and religion.

Article History:

Received:

21 AP 2024

Received in revised form:

03 AU 2024

Accepted:

14 AU 2024

Available online:

22 AU 2024

Citation: Joufar, M., Mehrabi, A. & Mohammadi, H. (2024). Pathology of the relationship between the state and religion in Saudi Arabia with an emphasis on the framework of Jean Guttman's theory, *Journal of Geography*, 22 (81), 175-195.

 <http://doi.org/10.22034/iga.2024.2025938.1296>

© The Author (s).

Publisher: Iranian Geographical Associati

This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract

Introduction

As one of the key countries in the Middle East and home to two of the most important cities in the Islamic world, developments in Saudi Arabia inevitably impact the broader Muslim world. However, the nature of political legitimacy, acceptance, and the challenges faced by the government remain uncertain. Moreover, understanding the relationship between the people, religion, and the state in this monarchy is crucial. Approximately 50% of Saudi Arabia's population consists of young people. Managing this segment of society presents a significant political, economic, social, and cultural challenge for the Al Saud regime. If the government fails to control the energy and frustration of these youths, it seems likely that the foundations of the regime could become unstable. This could potentially lead to the rise of social movements in Saudi Arabia. As witnessed during the Arab uprisings of 2011, the possibility of a domino effect in the region exists. Additionally, given the secular behaviors the government is employing to manage this situation, it appears that the relationship between religion and the state in Saudi Arabia is changing. Should this phenomenon continue, the social contract itself may also evolve. Even if social movements emerge in the country, analyzing and predicting their nature from local, national, regional, and even global perspectives is of great importance.

Methodology

The present research adopts a qualitative methodology with a descriptive-analytical and historical approach. Data collection involved documentary-library research and interviews. The study also utilizes books, academic and research articles, both domestic and international, as well as online resources to answer the research questions. The data analysis strategy is inductive.

Results and Discussion

The government of Saudi Arabia was established in 1932 based on the ideology of Wahhabism and the Al Saud tribe, and these two pillars have remained the foundation of the state until today. The rise to power of Mohammad bin Salman can be seen as the pinnacle of the liberal movement's ascension against the Wahhabis and the Muslim Brotherhood. With the changes introduced by Mohammad bin Salman in recent years, it appears that Wahhabism and the monarchy may no longer continue. The alteration of this alliance poses a significant threat to the future of the Al Saud regime. Therefore, these changes are being implemented cautiously and gradually. Distancing from religion is a major risk that could lead to challenges for the future of Saudi Arabia. The underlying framework of Saudi Arabia's political and social order is based on Sharia, specifically Wahhabism. This is an inseparable part of the country's character and the foundation of the legitimacy of its political and social order. The Saudi government neither created nor inherited religious institutions. In this country, religious elites and politicians have cooperated for many years to establish and protect the state. This explains the overlap between religious and political discourses and also highlights the reason behind the opposition of religious clerics to certain secular actions taken by the government. The Saudi regime derives its legitimacy from Islam.

The king, as the ruler, is responsible for enforcing Islamic laws, and the constitution repeatedly emphasizes the implementation of Islam. Saudi Arabia is known for three things: its unique position in the Middle East, being the world's largest oil exporter, and hosting pilgrims to the Holy Kaaba and the Prophet's Mosque. The religious role remains a high priority for the people. However, with the rise of bin Salman, Wahhabi institutions and movements have become isolated, gradually losing their power, and government policies have leaned towards secularism. Examples of this include the decline of the religious police, changes in the role of women in society, shifts in academic institutions, and the organization of events and festivals where Islamic symbols are absent, such as the Riyadh Season.

Conclusion

Iconography, as a spiritual factor and a force gravitating toward the center, is most prominently represented in Saudi Arabia by religion (Wahhabism), which has solidified the state's current structure. However, the government, through its recent actions, has sought to change its relationship with religion, opting for a different narrative of Wahhabism, which it refers to as "moderate Islam." Given the historical background of the Saudi people and the importance of religion and tradition in this country, this shift will likely lead to centrifugal tendencies among the citizens. Initially, it will create dissatisfaction among the people, and secondly, it will integrate citizens into the global context. This will result in a form of dislocation that has not been experienced in Saudi Arabia until now. With the new policies adopted by the Al Saud regime, religion's ability to serve as a unifying force is weakened, turning it into a centrifugal factor. In reality, the iconographic factor has transformed into circulation. Now, with the new religious policies, the government intends to no longer accept Wahhabism as the source of its legitimacy and instead seeks to adopt moderate Islam as its legitimacy factor. Until now, Saudi Arabia has positioned itself as the standard-bearer of Islam, as evidenced by the first article of the country's constitution. Therefore, neither bin Salman nor any other ruler in this country can govern outside the framework of Islamic laws or norms. Bin Salman is aware that he cannot change the country's constitution, or if such a change were to occur, it would come at a high cost with an uncertain future. Therefore, he is seeking to construct a new narrative of Islam, called moderate Islam, to govern based on the same Islamic laws created by himself and his allies. It seems that if bin Salman fails in this endeavor, the legitimacy of the state will face challenges, particularly in the eyes of various social groups and especially the religious elite.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

References

- 1) Alaei, H. (2022). Solutions to strengthen relations between Iran and Saudi Arabia. Meeting of political reconciliation solutions and positive peace building in the relations between Iran and Saudi Arabia. Tehran: Scientific Association for Peace Studies of Iran. [Persian]
- 2) AFP. (2022, 02 14). Changing times for Saudi's once feared morality police. Retrieved 2023, from Agence France-Presse: <https://www.france24.com/en/live-news/20220114-changing-times-for-saudi-s-once-feared-morality-police>.
- 3) Alarabiya. (2022, 7 04). Saudi Arabia's cabinet appoints first female Vice Secretary. Retrieved 02 10, 2023, from Alarabiya: <https://english.alarabiya.net/News/gulf/2022/07/04/Saudi-Arabia-s-cabinet-appoints-first-female-Vice-Secretary->.
- 4) Al-Barsan, H; Al-Hamad, J & Abdul-Fattah, A. (2015). Saudi Foreign Policy Prospects under King Salman bin Abdul-Aziz. Amman: Al-Maktabeh Al-Watanieh. [Arabic]
- 5) Al-Dosari, H. (2016, 09 07). Saudi Arabia's Struggle for Sunni Leadership. Retrieved from Carnegie Endowment for International Peace: <http://carnegieendowment.org/sada/64501>.
- 6) Alishahi, A., Barzegar, E., Khorramshad, M & Rahbar, A. (2023). Mohammad Bin Salman and the transition from Pan-Wahhabism to a secular system in Saudi Arabia; roots and consequences. *Bi-Quarterly Political Knowledge*, 19(1), 189-212. <http://doi.org/10.30497/pkn.2022.239810.2769>. [Persian]
- 7) Alsaif, T. (2013). Relationship between state and religion in Saudi Arabia: the role of Wahabism in governance. *Contemporary Arab Affairs*, 376-403. <http://Doi.org/10.1080/17550912.2013.822721>.
- 8) Al-Shatti, H. (2014). Legal sayings in response to Wahhabism. Amman: Dar Ghar Hara. [Arabic]

- 9) AlShurafa, S. (2019, 11 09). Saudi Arabia: All you need to know about Riyadh Season. Retrieved from World Gulf: <https://gulfnews.com/world/gulf/saudi/saudi-arabia-all-you-need-to-know-about-riyadh-season-1.1570450844952>.
- 10) Anonymous. (2021). Saudi Arabia 2021 International Religious Freedom Report. United States Department of State, Office of International Religious Freedom. Washington: International Religious Freedom Report.
- 11) Assadi, A. (2023). Approaches and internal developments in the period of Bin Salman. (M. Joufar, interviewer). [Persian]
- 12) Barmin, Y. (2018, 01 07). Can Mohammed bin Salman break the Saudi-Wahhabi pact? Retrieved from Aljazeera: <https://www.aljazeera.com/opinions/2018/1/7/can-mohammed-bin-salman-break-the-saudi-wahhabi-pact>.
- 13) Bianco, C. (2018). Mohammad Bin Salman's Reforms: Obstacles, Opposition and Questions of Stability in Saudi Arabia. In A. Perteghella, Saudi Arabia at a Crossroads (pp. 13-34). Milan: Ledi Publishing.
- 14) Bin-ghanam, H. (2018). History of Najd Beirut: Al-Tahbah Al-Dahabieh Company. [Arabic]
- 15) Brown, N. J. (2017). Official Islam in the Arab World: The Contest for Religious Authority. Carnegie Endowment for International Peace, 1-34.
- 16) Butt, A. I. (2022, 10 31). How Muslim World Sees Halloween in Saudi Arabia? Retrieved 01 15, 2023, from Hourstv: <https://hourstv.com/halloween-in-saudi-arabia-muslim-reaction/>.
- 17) Coicaud, J.-M. (2004). Legitimacy and Politics, A Contribution to the Study of Political Right and Political Responsibility. (D. Curtis, Trans.) Cambridge: Cambridge University Press.
- 18) Rundell, D. H. (2021). Vision or Mirage. London: I.B. TAURIS.
- 19) Dahlan, A. (2016). Wahhabi temptation. Beirut: Dar al-Fekr al-Esalamieh. [Arabic]
- 20) Darvishi, F & Hajhashmi, M. (2015). A comparative study of the cultural diplomacy of Iran and Saudi Arabia in the Middle East. Political Studies of the Islamic World, 5(20), 43-65. Doi: https://psiw.journals.ikiu.ac.ir/article_1046.html. [Persian]
- 21) Delong-Bas, N. (2010). Wahhabism. London: Oxford University Press.
- 22) Dormagen, Jean-Yves & Mouchard, D. (2022). Introduction à la sociologie politique. (A. Nikgozar, translator) Tehran: Agah. [Persian]
- 23) El-Tahan, E., Houcine, B., Eltahir, I., & Mohammed, S. (2121). The Role of Saudi Universities in Serving and Developing Society for Vision 2030: Evidence from Jouf University. International Journal of Higher Education, 10(5), 138-154.
- 24) Eslami, M., Jamshidi, M & Davand, M. (2016). Obstacles to spread the cultural strategies of the Islamic Republic of Iran in the geoculture of the Islamic world (case study: Saudi Arabia). Journal of Geography, 15(55), 235-251. https://mag.iga.ir/article_696725.html. [Persian]
- 25) Factbook (2022). The CIA World Factbook (E-book ed.). New York: Skyhorse Publishing.
- 26) Factbook. (2023). The CIA World Factbook (E-book ed.). New York: Skyhorse Publishing.
- 27) Fawzi, Y & Hashemi, Ab. (2013). Contemporary Islamist Movements: A Regional Survey. Tehran: Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution. [Persian]
- 28) Gazette, S. (2022, 03 03). Ibn Abdul Wahhab is not Saudi Arabia, reaffirms Crown Prince. Retrieved 01 09, 2023, from Saudi Gazette: <https://saudigazette.com.sa/article/617728>.
- 29) Gottmann, J. (1951). Geography and International Relation. World Politics, 3(2), 153-173. <http://Doi.org/10.2307/2008950>.
- 30) Harvey, D. (2003). The New Imperialism. Oxford: Oxford University Press.
- 31) Hassan, H. (2020, 04, 27). Tamadhar al-Ramah, Deputy Minister of Labor and Advocacy of Women's Rights.
- 32) Hashemi, M. (2018). Religion and government in Saudi Arabia. Qom: Al-Mustafa. [Persian]
- 33) Helfont, S. (2019). Islam in Saudi Foreign Policy: The Case of Ma'ruf al-Dawalibi. The International History Review, 42(3), 449-464. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/07075332.2019.1613671>.
- 34) Henderson, S. (2021, 10 13). Saudi Arabia: What Has Changed, What Hasn't. Retrieved from Washingtoninstitute: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/saudi-arabia-what-has-changed-what-hasnt>.
- 35) Hosseinizadeh, S. (2017). A reflection on the foundations of the legitimacy of the political system. Politics Quarterly, 48(2), 327-346. <http://doi.org/10.22059/JPQ.2018.207726.1006815>. [Persian]
- 36) House, K. E. (2012). On Saudi Arabia: its people, past, religion, fault lines, and future (E-Book ed.). New York: Knopf.

- 37) Joufar, M & Mohammadi, H. (2023). Investigating the clash of geopolitical interests of Iran and Türkiye in Central Asia and the Caucasus. *Journal of Geography*, 21 (78), 93-107. <http://dor.net/dor/20.1001.1.27833739.1402.21.78.6.1>. [Persian]
- 38) Kamran, H. & Eltyaminia, R. (2013). Analyzing the stability and convergence in Eurasia and the challenges ahead, emphasizing the role and activities of Takfiri and Salafi groups. *Iranian Geographical Association*, 12(42), 67-88. https://mag.iga.ir/article_701609.html. [Persian]
- 39) Koelbl, S. (2020). *Behind the Kingdom's Veil: Inside the New Saudi Arabia under Crown Prince Mohammed bin Salman* (E-book ed.). New York: Mango Publishing Group.
- 40) Krimly, R. (2021, 11 20). Riyadh Season 2021 kicks off in Saudi Arabia's capital. Retrieved from Al Arabiya News: <https://english.alarabiya.net/News/gulf/2021/10/20/Riyadh-Season-2021-kicks-off-in-Saudi-Arabia-s-capital>.
- 41) Marseille, A., & Provence, A.-e. (2022). Saudi Reforms: Change for Survival or for Progress? *Geographical Overview*, *IEMed Mediterranean Yearbook 2023*, 285-288. Retrieved from <https://www.iemed.org/publication/saudi-reforms-change-for-survival-or-for-progress/>
- 42) Marshall, T. (2021). *The Power of Geography*. London: Elliott & Thompson.
- 43) Mojtahedzadeh, P. (2017). *Geopolitics philosophy & Application* (Third Ed.). Tehran: Samt. [Persian]
- 44) Nereim, V. (2022, 10 29). Saudi Halloween: Once-Banned Holiday Now Haunted by Masked Monsters. Retrieved 01 25, 2023, from The New York Times: <https://www.nytimes.com/2022/10/29/world/middleeast/halloween-saudi-arabia.html>.
- 45) Niblock, T. (2006). *Saudi Arabia Power, legitimacy and survival*. London: Routledge.
- 46) Ottaway, D. B. (2008). *The King's Messenger*. New York: Walker.
- 47) Rundell, D. H. (2021). *Vision or Mirage*. London: I.B. TAURIS.
- 48) Salehi, H & Norouzi Amiri, H. (2016). The Impact of Regional Developments and the Rentier Government on the Political Culture of the Saudi People. *Political Strategy Quarterly*, 1(1), 119-139. https://www.rahbordsyasi.ir/article_113102.html. [Persian]
- 49) Sardarnia, K and Mohseni, H. (2018). Analyzing the political legitimacy of the Saudi government in the context of the Arab Spring and Sindh 2030. *Majlis and Strategy Quarterly*, 29(99): 231-356. <https://www.sid.ir/paper/224709/fa>. [Persian]
- 50) Saudi Gazette. (2022, 03 03). Ibn Abdul Wahhab is not Saudi Arabia reaffirms Crown Prince. Retrieved from Saudi Gazette: <https://saudigazette.com.sa/article/617728>.
- 51) Shapouri, M & Nouralivand, Y. (2017). *Saudi Arabia developments, challenges and prospects*. Tehran: Strategic Studies Research Institute. [Persian]
- 52) Simmons, J. (2001). *Justification and Legitimacy, Essays on Rights and Obligations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 53) Soleiman al-Baghdad, D. (2007). *Al-Wahhabiyya in response to al-Wahhabiyyah*. Istanbul: Maktaba al-Haqiqa. [Arabic]
- 54) Statista (b). (2023). Number of divorce cases in Saudi Arabia. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/940280/saudi-arabia-number-of-divorces/#:~:text=In%202020%2C%20the%20number%20of,in%202020%20exceeded%20150%20thousand>.
- 55) Statista (c). (2023). Female labor force participation rate amongst nationals in Saudi Arabia. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/865967/saudi-arabia-female-labor-force-participation-rate-amongst-nationals/#:~:text=This%20statistic%20illustrates%20the%20female,Arabia%20was%20about%2031.4%20percent>.
- 56) Statista. (2023). Share of female graduates in Saudi Arabia. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/1118988/saudi-arabia-share-of-female-graduates/>.
- 57) The basic rule of law. (1981). The text of the system. Retrieved in 2023, From the expert body of the Council of Ministers: <https://laws.boe.gov.sa/BoeLaws/Laws/LawDetails/16b97fcb-4833-4f66-8531-a9a700f161b6/1>
- 58) The Economist (b). (2022, 01 08). Many Saudis are seething at Muhammad bin Salman's reforms. Retrieved from The Economist: <https://www.economist.com/middle-east-and-africa/2022/01/08/many-saudis-are-seething-at-muhammad-bin-salmans-reforms>.
- 59) The Guardian. (2019, 02 24). Saudi Arabia appoints its first female ambassador to US. Retrieved 02 19, 2023, from The Guardian: <https://www.theguardian.com/world/2019/feb/24/saudi-arabia-appoints-its-first-female-ambassador-to-us>.

- 60) Townsend, S. (2023, 12 09). Saudi courts world's universities to meet rising demand. Retrieved from AGBI: <https://www.agbi.com/articles/saudi-arabia-courts-worlds-universities-to-meet-rising-demand/>.
- 61) Tyler, L. (2023, 02 28). The Rapid Modernization of Saudi Arabia. Retrieved from Waterworthconsulting: <https://www.waterworthconsulting.com/post/the-rapid-modernization-of-saudi-arabia>.
- 62) Valentine, S. (2015). Force and Fanaticism: Wahhabism in Saudi Arabia. London: Hurst Publisher.
- 63) Veysi, H. (2018). Concepts and theories of political geography. Tehran: Samt. [Persian]
- 64) Yazdan Panah, K., Abdi, A., Kamran, H & Jokar, F. (2017). Geopolitical analysis of environmental security, the phenomenon of fine dust, a case study: Southwest Asia. Journal of Geography, 16(56), 36-51. https://mag.iga.ir/article_253494.html. [Persian]

آسیب‌شناسی رابطه دولت و مذهب در عربستان سعودی با تاکید بر چارچوب نظریه ژان گاتمنمحمدرضا جوفار^۱، علیرضا محرابی^۲، حمیدرضا محمدی^۳۱. دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. E: M_joufar@sbu.ac.ir۲. دانشیار جغرافیای سیاسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) E: A_Mehrabi@sbu.ac.ir۳. دانشیار جغرافیای سیاسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. E: H_mohammadi@sbu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

واژگان کلیدی:

مذهب

دولت

عربستان سعودی

آیکنوگرافی

سیرکولاسیون

بیش از سیصد سال است که مذهب و دولت در عربستان سعودی با یکدیگر ادغام شده و حکومت می‌کنند. پس از تشکیل این کشور در سال ۱۹۳۲ نیز با تلاش برای شکل‌گیری دولت مدرن، وهابیت به عنوان مذهب همواره سعی در تسهیل امور برای دولت بوده است. دولت نیز، ترویج مذهب را از وظایف اصلی خود می‌دانست. هر دو در کنار یکدیگر سعی در ایجاد قدرت و مشروعیت بودند و توان خود را برای حکومت کردن بر مردم استفاده می‌کردند. اهمیت عربستان سعودی از این بابت است که دو شهر مکه و مدینه از مهمترین شهرهای جهان اسلام در آن واقع شده است. از این رو هر گونه تغییر در این کشور در جهان اسلام نیز تاثیر گذار است. اکنون با توجه به تغییراتی که در عربستان رخ می‌دهد، به نظر می‌رسد روابط دولت و مذهب در این کشور در حال تغییر است. این پژوهش با استفاده از نظریه سیرکولاسیون و آیکنوگرافی سعی دارد به بررسی این موضوع بپردازد. پژوهش حاضر با استفاده از روش کیفی و رویکرد توصیفی-تحلیلی و تاریخی به دنبال پاسخ‌گویی به این سوال است که «رابطه مذهب و دولت در عربستان چگونه است». همچنین روش گردآوری منابع اسنادی، کتابخانه‌ای و مصاحبه است. در نهایت پژوهش مولفه‌های آیکنوگرافی را وهابیت، نظام عشیره‌ای و نفت می‌داند. همچنین مولفه‌های سیرکولاسیون به عنوان نیروهای گریزنده از مرکز را تغییرات، افول پلیس مذهبی (مطوع)، ترویج اسلام میانه‌رو و اقتدارگرایی بن‌سلمان دانسته است. لازم به توجه است که دولت، تغییر نقش زنان، تغییر نهاد دانشگاه و همچنین مجموعه جشنواره‌های موسم ریاض را به عنوان ابزاری برای تغییر رابطه دولت و مذهب استفاده می‌کند.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۲/۰۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۵/۱۳

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۵/۲۴

تاریخ چاپ:

۱۴۰۳/۰۶/۰۱

استناد: جوفار، محمدرضا؛ محرابی، علیرضا و محمدی، حمیدرضا (۱۴۰۳). آسیب‌شناسی رابطه دولت و مذهب در عربستان سعودی با تاکید

بر چارچوب نظریه ژان گاتمن، فصلنامه علمی جغرافیا، (۸۱) ۲۲، ۱۹۵-۱۷۵.

<http://doi.org/10.22034/iga.2024.2025938.1296>

مقدمه و پیشینه

شکل‌گیری دولت-کشور عربستان سعودی، از سال ۱۷۴۴ آغاز شد، یعنی زمانی که محمد آل سعود با محمد عبدالوهاب، به اتحادی استراتژیک دست یافتند. محمد عبدالوهاب خود را یک اصلاح‌طلب دینی می‌دانست که معتقد بود باید از قرآن تفسیر تحت‌اللفظی کرد و هرگونه دعا، شفاعت از اولیای الهی، زیارت اهل قبور و امثال آن را بدعت می‌دانست. همچنین شیعیان را رافضی و کافر می‌خواند (اسلامی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۴۲). نوادگان محمد عبدالوهاب به خاندان شیخ یا آل شیخ معروف هستند. اتحاد آن‌ها با آل سعود عمیقاً ریشه در آموزه‌های یک عالم قرن چهاردهمی (میلادی) محمد بن تیمیه (۱۳۲۸-۱۲۶۳) دارد. وی پدرخوانده فکری آن چیزی است که امروزه به عنوان جنبش وهابی شناخته می‌شود. ابن تیمیه حاکمان غیر روحانی (امرا) و اندیشمندان دینی (علما) را دو شاخه از یک حکومت ایده‌آل اسلامی می‌دانست. حاکم مسئول تامین امنیت و اجرای قوانین اسلامی یا احکام شرعی بود، در حالی که علما مسئول تفسیر آن قانون بودند. در یک دولت وهابی، علمای دینی نه حکومت می‌کنند و نه از اختیارات اجرایی برخوردار هستند، اما نظام حقوقی را کنترل می‌کنند و نظارت اصلی را بر قدرت مطلق اجرایی دارند. آن‌ها مشاوره، رضایت و مشروعیت را به حاکم مسلمان ارائه می‌دهند که باید بر اساس قانون خدا که از طریق اصول شریعت بیان شده است، حکومت کند. امر به آنچه قانون اقتضا می‌کند و ممنوعیت از آن چیزی که قانون، منع می‌کند، حاکم را مشروعیت می‌بخشد. هر حاکمی که آشکارا قوانین اسلامی را نقض کند یا به مردم خود دستور دهد که این کار را انجام دهند، بنا به تعریف، نامشروع و قابل عزل است. چارچوب سیاسی ابن تیمیه تا به امروز به صورت قابل توجهی بر عربستان سعودی حکومت می‌کند.

ریشه این چارچوب به پیمان محمد عبدالوهاب با محمد آل سعود بر می‌گردد. عبدالوهاب به آل سعود وعده داد که اگر به اصول و آموزه توحید الهی پایبند باشد قلمرو او گسترش خواهد یافت و آل سعود آمادگی خود را برای جهاد در راه دفاع از اسلام اعلام کرد. امور مالی به اندازه دین بخشی از این اتحاد جدید بود. عبدالوهاب پرداخت مالیات بر صدقه اسلامی (زکات) را واجب اعلام کرد، نه اختیاری. در نتیجه جمع آوری درآمد، آل سعود را به یک دکنترین دینی غیرقابل چالش تبدیل کرد. تعصب نیز از همان ابتدا وجود داشت. هر مسلمانی که ندای وهابیت را می‌شنید و به آن‌ها نمی‌پیوست، کافری بود که اموالش مصادره می‌شد. این عقیده که هر مخالفی یک کافر یا بی‌ایمان است، وهابی‌ها را متحد، تاثیرگذار و فرمانبردار می‌کند. از همان ابتدا، فتح نظامی بخشی از ایدئولوژی آن‌ها بود، زیرا یورش عادی برای غارت به جنگی مقدس برای اصلاحات مذهبی تبدیل شد.

محمد آل سعود با دختر محمد عبدالوهاب ازدواج کرد و پیوندهای خانوادگی را به این اتحاد افزود که در آن برای نزدیک به ۳۰۰ سال، هر خانواده به دیگری مشروعیت بخشیده است. آل سعود در مسائل سیاسی و اقتصادی حکومت می‌کنند، اما در مورد مسائل مذهبی و اجتماعی از علمای آل شیخ مشورت می‌گیرند. از سال ۱۷۴۴ حفاظت و تبلیغ اسلام همچنان به عنوان ایدئولوژی محرک آل سعود باقی مانده است. این موضوع کاملاً واضح به موفقیت ملت‌سازی ملک عبدالعزیز کمک شایانی کرد و یک انتخاب استراتژیک در غیریت‌سازی بود، چرا که باعث ایجاد تضاد با رهبران ملی‌گرای سکولار و مسلمان مانند مصطفی کمال آتاتورک یا شاه ایران بود (جوفار و محمدی، ۱۴۰۲: ۱۰۰). ماده ۲۳ قانون اساسی عربستان سعودی به طور واضح بیان کرده: «دولت باید مدافع اسلام باشد، قوانین اسلامی را به کار گیرد، امر به معروف و نهی از منکر کند و وظیفه دولت، گسترش اسلام است» (النظام الأساسی للحکم، ۱۹۸۱).

عربستان سعودی به این دلیل که یکی از کشورهای مهم خاورمیانه است و دو شهر از شهرهای مهم جهان اسلام در آن قرار دارد، تحولات آن تأثیراتی را در جهان اسلام خواهد داشت (یزدان‌پناه‌درو و همکاران، ۱۳۹۷: ۴۴). شناخت نوع مشروعیت و مقبولیت سیاسی و چالش‌های پیش روی دولت از ابهاماتی است که در عربستان سعودی همچنان مجهول

باقی مانده است. همچنین بررسی نوع رابطه مردم، مذهب و دولت در این کشور پادشاهی از اهمیت خاصی برخوردار است. حدود ۵۰ درصد مردم عربستان را جوانان تشکیل داده‌اند (Factbook, 2023). مدیریت این بخش از جامعه، از منظر سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی چالش پیش‌روی آل سعود است. در صورتی که دولت نتواند انرژی و خشم این جوانان را کنترل کند، به نظر می‌رسد پایه‌های حکومت متزلزل می‌شود. این امر ایجاد جنبش‌های اجتماعی در عربستان سعودی را محتمل می‌کند. همان‌طور که در خیزش‌های عربی در سال ۲۰۱۱ شاهد بودیم، احتمال ایجاد یک دومینوی سقوط در منطقه وجود دارد. همچنین با توجه به رفتارهای سکولار دولت برای مدیریت این امر، به نظر می‌رسد نوع رابطه مذهب و دولت در عربستان سعودی در حال تغییر است، در صورت تغییر این پدیده، نوع قرارداد اجتماعی نیز تغییر خواهد کرد. حتی اگر جنبش‌های اجتماعی در این کشور شکل بگیرد، پیش‌بینی و بررسی نوع آن از جنبه‌های سطوح محلی، ملی و منطقه‌ای و حتی جهانی از اهمیت بسزایی برخوردار است.

هدف کلی پژوهش شناخت و بررسی مذهب در نظام سیاسی عربستان و چگونگی تاثیر آن بر ثبات کشور است. همچنین بررسی نوع، چگونگی و چرایی تغییرات کنونی دولت است. عربستان سعودی، به عنوان کشوری که همسایه آبی ایران است و شهرهای مقدس جهان اسلام را در خود جای داده، نیاز به شناخت و بررسی رفتارهای سیاسی، فرهنگی و مذهبی آن احساس می‌شود. پژوهش حاضر به دنبال پاسخ‌گویی به این پرسش است که «رابطه مذهب و دولت در عربستان چگونه است؟». همچنین «مذهب در ثبات سیاسی نظام عربستان چه نقشی دارد؟» به عنوان سوال فرعی در پژوهش مد نظر قرار گرفته است. به این دلیل که سوال‌های پژوهش اکتشافی است، برای آن فرضیه طراحی نشده است. بررسی تغییرات کنونی عربستان سعودی با نظریه سیرکولاسیون و آیکونوگرافی جنبه نوآوری مقاله را در بر گرفته است.

مبانی نظری

ژان گاتمن به تاثیر عوامل انسانی و جغرافیای انسانی در ایجاد، توسعه و قدرتمندی کشورها باور داشت و معتقد بود «روح ملی» از مولفه‌های زیادی ساخته شده است. اگر ملتها به غرور، گذشته، شیوه زندگی و فرهنگشان و به صورت خلاصه همه آنچه تحت عنوان روح ملی می‌آید، وابسته باشند، بسیاری از مسائل و مشکلاتی که میان مردم و کشورها است به سهولت برطرف می‌شود. این نگرش باعث شده است که گاتمن به جنبه‌های معنوی و روحی یک ملت تاکید بیشتری کند. تا جایی که بیان داشت: «حقیقت اصلی روح است نه جهان مادی» (Gottmann, 1951: 159). گاتمن برای تبیین نظریه خود از دو مفهوم سیرکولاسیون و آیکونوگرافی استفاده کرد. به نظر می‌رسد برای تفهیم رابطه مذهب به عنوان عامل معنوی در کشور عربستان از مفاهیم نظریه گاتمن بتوان نقش مذهب در این کشور را درک کرد. در ادامه به بیان نظریه او پرداخته می‌شود.

آیکونوگرافی و سیرکولاسیون: گاتمن معتقد است که تقسیم فضا نتیجه قابلیت دسترسی آن برای انسان است. متناسب با ادبیات امروزی جغرافیای سیاسی، این گزاره بدین معنا است که رقابت بر سر فضا باعث تقسیم فضا می‌شود. سیرکولاسیون بعد مادی است که در مقام نیروهای مرکز گریز است (مجتهدزاده ۱۳۹۷، ۴۷). در حقیقت در تقسیم‌بندی فضا حوزه نفوذ، مالکیت، حاکمیت و منافع بین رقبا تقسیم می‌شود. فضاهای تقسیم شده منفک از هم نیستند و نیازمند رابطه با یکدیگرند. روابط میان یک قسمت از فضا با سایر قسمت‌ها نمی‌تواند به وجود آید مگر آنکه حرکتی در میان محدوده‌های سرزمینی رخ دهد. این حرکت در اصل به معنای سیرکولاسیون است. ذات این مفهوم، تغییر و تحول است که از رابطه به وجود می‌آید. تغییرات در کشورها موجب ناپایداری قدرت سیاسی در میان ملتها و تقسیم شدن

سرزمین‌ها در میان قدرت‌ها ناشی از سیرکولاسیون است (ویسی، ۱۳۹۸: ۱۵۹-۱۶۴). آیکنوگرافی یا نمادنگاری، در مقابل سیرکولاسیون مطرح می‌شود. آیکنوگرافی از عوامل معنوی در مقام نیروهای گراینده به مرکز است (مجتهدزاده، ۱۳۹۷: ۴۷). به این معنا که سیستم‌های منظم تمایل به دفاع از خود را در برابر تغییرات دارند. گرچه سیرکولاسیون عامل حرکت، تغییر و ناپایداری است اما همواره با الگوی معینی از جریان مقاومت روبرو است. ملت‌ها یا هر ساختار سیاسی و اجتماعی دارای برخی ارزش‌های معنوی هستند که در باور و ذهن مردم ریشه دارد. وجود ارزش‌های معنوی در باور و ذهن مردم باعث شکل‌گیری نیروی مقاومت در برابر تغییر است و گاتمن این عامل را آیکنوگرافی می‌نامد. این عامل برای توصیف تمام نمادهایی که در باور مردم وجود دارد استفاده می‌شود. این نمادها زیاد و متنوع‌اند. حافظه تاریخی، اصول مذهبی رایج، تاسیس سلسله‌مراتب اجتماعی و امثال آن آیکنوگرافی را به وجود می‌آورند (ویسی، ۱۳۹۸: ۱۵۹-۱۶۴).

در ادامه باید اذعان داشت، رابطه مذهب و دولت در عربستان، تابع سیرکولاسیون و آیکنوگرافی است. اکنون دولت سعی در تغییر رابطه با مذهب دارد و روایتی متفاوت از وهابیت را که سال‌ها حامی آن بود، ترویج می‌کند. این رویکرد عامل گریز از مرکز می‌شود و تغییر رابطه مذهب و دولت، با توجه به اقدامات حکومت، نشان دهنده تلاش برای ادغام در فضای بین‌المللی است. دولت این اقدام را یکی از عوامل پیشرفت چندجانبه عربستان در سال‌های آتی دانسته است. اما وهابیت در اصل عامل معنوی و چفت‌شدگی فضای کنونی عربستان سعودی است. پیوند وهابیت با دولت در این کشور به سبب سال می‌رسد. از این رو شاهد تقابل عامل معنوی (آیکنوگرافی) و عامل مادی (سیرکولاسیون) در عربستان سعودی هستیم. مقاله حاضر به بررسی مولفه‌های هر یک پرداخته است. در (شکل ۱) مولفه‌های آیکنوگرافی و سیرکولاسیون در عربستان سعودی بررسی شده و در (شکل ۲) چگونگی این تقابل به تصویر کشیده شده است.

شکل ۱. مولفه‌های آیکنوگرافی و سیرکولاسیون در عربستان سعودی
منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۳).

شکل ۲. تقابل آیکنوگرافی و سیرکولاسیون در رابطه مذهب و دولت در عربستان سعودی
منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۳)

روش تحقیق

روش پژوهش حاضر از نوع کیفی و رویکرد آن، توصیفی-تحلیلی و تاریخی است. گردآوری منابع اسنادی-کتابخانه‌ای و مصاحبه بوده. همچنین با استفاده از کتاب‌ها، مقالات عملی و پژوهشی داخلی و بین‌المللی و منابع اینترنتی، در پی پاسخگویی به سوالات پژوهش است. استراتژی تحلیل داده‌ها نیز از نوع استقرائی است.

بحث و یافته‌ها

حدود سیصد سال قبل، محمد بن سعود رئیس قبیله آل سعود با یک مبلغ مذهبی به نام محمد بن عبدالوهاب هم‌پیمان شد. او در دعوت این مبلغ به جهاد اسلامی فرصتی برای استفاده از دین در سرکوب دشمنان خود و تصرف عربستان می‌دید. آل سعود نه تنها برای تصرفات قبیله‌ای، بلکه به نام دین، شمشیر به دست گرفت و سرانجام پیروز شد. اولین نهاد شبیه به دولت در ۱۷۴۵ توسط محمد تاسیس شد. از آن زمان تا ۱۹۳۲ عربستان تحت نظر قبایل مختلف اداره می‌شد که یکی از آن‌ها آل سعود بود (House, 2012: 15). وهابیت خود را ادامه مکتب اهل حدیث قرون سوم به رهبری احمد بن حنبل می‌دانند. به گفته آنان شیوه وی توسط شاگردانش نسل اندر نسل ادامه یافت تا آنکه ابن تیمیه آن را رواج داد و با آنچه بدعت و غیر اسلامی می‌دانست مبارزه کرد. این تفکر به شدت با منطق، فلسفه، عرفان و کلام مخالف است (فوزی و هاشمی، ۱۳۹۳: ۱۹۷)

از زمان تاسیس کشور عربستان یعنی سال ۱۹۳۲ تا به امروز نوع حکومت پادشاهی بوده و حکومت از ملک عبدالعزیز به پسران او به صورت موروثی رسیده است. ملک سلمان پادشاه کنونی، آخرین فرزند ملک عبدالعزیز است که به عنوان پادشاه حکومت را در دست دارد. البته پس از سلمان پسران دیگری نیز وجود دارند. اما آن‌ها یا از زنان رسمی ملک عبدالعزیز نیستند یا قصد حکومت ندارند. از این رو سلمان آخرین پادشاه نسل اول سعودی است. پس از سلمان قدرت از نسل اول به نسل دوم منتقل می‌شود و این امر برای اولین بار در طول تاریخ رخ می‌دهد. بسیاری از نخبگان و خاندان پادشاهی از این موضوع به علت اختلافات و منازعات واهمه دارند. سلمان نیز از این پدیده و احتمال کودتا یا شورش آگاه است و به دنبال برخی تغییرات است تا حکومت در ید خاندان آل سعود باقی بماند. از نظر سیاسی، پادشاه به دنبال آماده‌سازی دولت برای انتقال آرام به نسل بعدی شاهزادگان است. از نظر اقتصادی، او به دنبال کاهش دامنه دولت رفاه عربستان است. از نظر اجتماعی، او به دنبال تبدیل یک جامعه بسته و محافظه‌کار به جامعه‌ای منعطف‌تر است (Rundell, 2021: 2). تا شاید تغییر نسل قدرت بدون حاشیه انجام شود.

وهابیت هدف اصلی خود را پالایش اسلام از عقاید کفرآمیز، خرافات و مبارزه با هرگونه بدعت می‌داند. به همین علت نیز آنان خود را «موحدون» یعنی کسانی به آموزه‌های اصیل قرآن کریم و سنت واقعی حضرت رسول اکرم پایبندند، تلقی می‌کنند (بن‌غنام، ۲۰۱۸: ۱۳۱). وهابیت نیز با معرفی نمودن سعودی‌ها به عنوان تنها حکومت احیاگر سنت اصیل اسلامی، مخالف بدعت‌ها و هدایتگر مسلمین، مشروعیت‌های لازم مذهبی را برای بنای سلطنت سعودی‌ها فراهم آورد. وهابیسیم در قرن هجدهم و ابتدای دوره هم‌پیمانی با آل سعود، با تهدید مسلمانان سرزمین نجد در قبال هرگونه مخالفت و یا عدم پذیرش حکومت سعودی‌ها، آنان را مهدورالدم و در خوش‌بینانه‌ترین حالت، به مصادره اموال و آوارگی تهدید می‌کرد (دحلان، ۲۰۱۶: ۲۶-۲۷). در ادامه پژوهش به بررسی مولفه‌های رابطه مذهب و دولت در عربستان پرداخته می‌شود.

اتحاد وهابیسیم و سلطنت: پس از اتحاد اولیه قرن هجدهم میان وهابیت و آل سعود، با گذر زمان میزان اتحاد میان سعودی‌ها و وهابیسیم توسعه چشمگیری یافت. به این صورت که میزان نفوذ سعودی‌ها بر سرزمین حجاز توسعه می‌یافت

و وهابیسیم نیز روز به روز بر مرجعیت مذهبی خود می‌افزود (Valentine, 2015: 126). اوج ائتلاف وهابیسیم و آل سعود، ازدواج محمد عبدالعزیز با یکی از دختران محمد عبدالوهاب بود (الشطی، ۲۰۱۴: ۴۹). یکی از سیاست‌های دولت عربستان که از زمان عبدالعزیز سعود پیگیری شده است، الحاق نهادهای مذهبی و علما، ائمه جماعات و مدارس دینی به ساختارهای دولتی و شکل اداری دادن به این نهادها است. بر اثر این روابط، علمای دینی نیز نهایت تلاش خود را برای حمایت از عبدالعزیز در پوشش ادبیات دینی و پتانسیل‌های گفتمان دینی مصروف داشته‌اند (هاشمی، ۱۳۹۸: ۱۴۴).

این ائتلاف و اتحاد در عصر کنونی نیز به قوت خود باقی است. به این صورت که خاندان آل شیخ در سمت عالی‌ترین مراجع مذهبی عربستان سعودی قرار دارند و آل سعود نیز خاندان سلطنت و حکومت در این کشور هستند (سلیمان‌البغداد، ۲۰۰۷). «هیئت الکبار العلماء» اصلی‌ترین مرجع مذهبی در عربستان سعودی، شامل ۲۱ مفتی ارشد است. این هیئت اولین بار با حکم رسمی ملک فیصل، پادشاه وقت تشکیل شد که نخستین وظیفه آن مشروعیت بخشی به مجموعه اقدام‌های سیاسی پادشاهان سعودی است (DeLong-Bas, 2010: 6). گذشته از مرجعیت مذهبی بالای وهابیون در عربستان سعودی امروزه برخی از وزارتخانه‌های مهم و اثرگذار نیز در اختیار آنان قرار دارد. وزارت حج، وزارت امور اسلامی، اوقاف و دعوت و ارشاد، دانشگاه‌های اسلامی مانند محمد بن سعود، سازمان رابط العالم الاسلامی، سازمان بین‌المللی امداد اسلامی، سازمان جهادی و رفاه اسلامی، مجمع جهانی جوانان اسلامی از جمله نهادها و وزارتخانه‌های مهمی هستند که تحت اختیار خاندان آل شیخ قرار دارد (عالیشاهی و دیگران، ۱۴۰۲: ۱۹۷).

سیاست غیریت‌سازی یکی از کاربردهای استفاده از مذهب در راستای ایجاد کشور عربستان بود. عبدالعزیز آل سعود بنا به تقابلی که با حکومت عثمانی داشت بر غیریت‌سازی بر مبنای هویت مستقل، تاکید داشت. در همین راستا در سال ۱۹۲۴ عبدالعزیز حکم به تدوین «مجله الاحکام الشرعیة» به عنوان بدیلی برای «مجله الاحکام العدلیة» عثمانی داد و بر همین اساس قاضی احمد بن عبدالله القاری رئیس دادگاه عالی شرعی در مکه، کتاب مجله الاحکام را بر اساس فقه حنبلی به رشته تحریر درآورد (هاشمی، ۱۳۹۸: ۱۴۴).

اتحاد وهابیت و سلطنت سعودی نزدیک به سه قرن شکل گرفته است. این اتحاد موجب پشتیبانی و همگرایی این دو گروه شد. هر یک از این دو به درک متقابلی رسیده‌اند که تا زمانی که از یکدیگر پشتیبانی کنند می‌توانند به عنوان بازیگران قدرتمند در حوزه سرزمینی عربستان سعودی نقش آفرینی داشته باشند. این اتحاد تا کنون جایگزینی نداشته و آینده آن مشخص نیست. ولی تا با امروز توانسته این دو بازیگر را در راس قدرت نگهدارد. سابقه تاریخی نشان داده دولت عربستان سعودی که بر پایه حاکمیت اقتدارگرانه استوار است در شرایط اضطرار و بحرانی به دامن اسلام افراطی پناه می‌برد (Harvey, 2003: 25) و سعی می‌کند از مذهب به عنوان پشتوانه خود در شرایط اضطرار استفاده نماید. اما با تغییرات سال‌های اخیر محمد بن سلمان، به ظاهر این روابط دیگر ادامه نداشته باشد. تغییر این اتحاد، خطر بزرگی است که آینده آل سعود را با خطر مواجه می‌کند. لذا این تغییرات، بسیار محتاطانه و به تدریج انجام می‌شود. حاکمیت هر آن به این نتیجه برسد که با این تغییر، مشروعیتش به خطر می‌افتد، امکان آن وجود دارد که مجدد به سمت وهابیت گردش کند.

نسبت قانون اساسی و اسلام: در عربستان سعودی، قانون اساسی بارها اصلاح شده و آخرین اصلاحات آن در سال ۲۰۱۷ بود. بنیان قانون اساسی در ۱ مارس ۱۹۹۲ به موجب فرمان سلطنتی در جهت اصلاحات کشور صادر شد و چارچوب قانون اساسی را مبتنی بر قرآن، سیره و سنت پیامبر اسلام قرار داد. قوانین مستقیماً توسط پادشاه پیشنهاد و تصویب می‌شود یا توسط مجلس شورا و یا هیات دولت به پادشاه پیشنهاد می‌گردد. در نهایت قوانین از طریق فرمان سلطنتی توسط پادشاه تصویب می‌شود. عربستان نظام حقوقی‌اش را شرعی و اسلامی می‌داند اما برگرفته از قوانین اساسی مصر، فرانسه و عرف

جامعه است. البته منتقدان وجود چندین قانون سکولار را تناقضی دانسته‌اند که پادشاهی تا به حال به آن‌ها پاسخی نداده است (Factbook, 2022). آنچه در قانون اساسی تصریح شد، بیان می‌کند: «تصمیمات قضات تابع هیچ مرجعی جز حجیت شرع نیست». به‌عنوان مثال، تغییر دین حکمش ارتداد و اعدام است، اما در چند سال اخیر، حکم اعدام برای چنین چیزی اجرا نشده است. حتی در قانون اساسی، یکی از وظایف شهروندان دفاع از اسلام است (Anonymous, 2021: 3).

حمایت از اسلام و اجرا کردن شریعت اسلامی وظیفه حاکمیت سعودی است. در ماده بیست و سوم قانون اساسی تأکید می‌شود که دولت حافظ اسلام است و شریعت اسلام را اجرا می‌نماید، دولت مردم را امر به معروف و نهی از منکر نموده و وظیفه خود را نسبت به مساله دعوت به انجام می‌رساند. بر این اساس اجرای اسلام و تطبیق آن در کنار امر به معروف و نهی از منکر و زمینه‌سازی برای مساله دعوت، از جمله وظایف حاکمیت سعودی است. همچنین حفاظت عمرانی حرمین شریفین و خدمت به آن از وظایف حاکمیت است. چنان که حاکمیت سعودی موظف است امنیت و آسایش را به کسانی که قصد زیارت حرمین شریفین دارند، مهیا کند. این موضوع در ماده بیست و چهارم بیان شده است. ماده سی و دوم نیز یکی از وظایف نیروهای مسلح سعودی را دفاع از اسلام و حرمین شریفین می‌داند، البته دفاع از عقیده اسلامی، جامعه و کشور عربستان نیز از جمله وظایف این نیروها است. ماده سی و نهم دولت عربستان را به رعایت حقوق بشر در چارچوب شریعت اسلامی موظف می‌داند. رسانه‌ها نیز موظف به رعایت کرامت انسانی و حقوق انسان‌ها هستند (هاشمی، ۱۳۹۸: ۸۳-۷۵). قابل توجه است که مواد ۱ الی ۱۱، ۱۳، ۱۷، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۹، ۳۳، ۳۴، ۴۵، ۴۶، ۴۸ و ۵۵ بر مرجعیت کتاب خدا، سنت رسول الله و اسلامی بودن حکومت تأکید دارد (النظام الأساسی للحکم، ۱۹۸۱). از سوی دیگر زمانی که مرجع قانون اساسی اسلام باشد، تغییر قوانین سخت خواهد بود. چه بسا روایت غیر قابل تفسیر وهابی از قرآن که امکان انعطاف در آن وجود ندارد، یکی از دلایل تغییر روایت از اسلام توسط بن‌سلمان و نخبگان سیاسی عربستان نیز همین امر است.

همان‌طور که مشخص گردید، زیربنای چارچوب نظم سیاسی و اجتماعی عربستان، شرع و در اصل وهابیت است. این امر جدایی ناپذیر شخصیت و زیربنای مشروعیت نظم سیاسی و اجتماعی است. در این منظر، عربستان سعودی نیاز به قانون اساسی ندارد، زیرا شرع چارچوبی را فراهم می‌کند که در آن دولت عمل می‌کند و قانون تدوین می‌شود (Niblock, 2006: 25). بسته بودن فضای سیاسی در عربستان سعودی به این معنی است که بر اساس قانون «هرگونه تفکرات آتئیستی یا زیر سوال بردن مبانی دین اسلام» جرم تلقی شده است. همچنین «هر کسی به طور مستقیم یا غیر مستقیم، دین یا عدالت پادشاه یا ولیعهد را به چالش بکشد، مجرم شناخته می‌شود». این قانون همچنین اشاعه مواردی را که «مغایر با مفاد شریعت اسلامی است» و یا سایر اعمال از جمله عبادات عمومی غیر اسلامی، ترویج عمومی نمادهای مذهبی غیر اسلامی باشد، تسعیر مسلمانی به دین یا مذهبی دیگر جرم شناخته است (Anonymous, 2021: 4).

در رابطه با این قانون و قوانین مشابه، چند نکته حائز اهمیت است. ابتدا تعریف مشخصی از اسلام، مذهب و دین وجود ندارد. حتی تعریفی از زیر سوال بردن اسلام نیز مشخص نشده است. معنای اشاعه یا مغایرت و یا ترویج نیز نامفهوم و حتی در اجرا ناممکن است. چنین قوانین غیر دقیق و غیر متقنی در زمان اجرا بیشتر به منافع شخصی افراد و گروه‌ها، نفوذ فرد خاطی در حاکمیت، مصالح ملی و امثال آن اجرا می‌شود و به زبانی ساده می‌توان گفت اجرا شدن آن و یا قضاوت در مورد آن توسط قاضی نیز دلبخواهی و سیاسی خواهد بود و نه بر اساس قانون. در زمینه عدم امکان پرسش یا تشکیک در مورد اسلام و احکام اسلامی نیز، نمی‌توان چنین قانونی را اسلامی دانست. چراکه در اکثر کشورهای اسلامی، مانند ایران، مصر، عراق و امثال آن بحث و تبادل نظر در مورد اسلام، حدود و ثغور اجرایی آن در حکومت، احکام شخصی و اجتماعی و مانند آن باز است و مناظره‌ها، کتاب‌ها و مقالات چالشی منتشر می‌شود. در هر صورت می‌توان

گفت که قانون اساسی عربستان از وهابیت برگرفته شده است و دولت نیز، با توجه به متن قانون اساسی وهابیت را معادل اسلام خود را ملزم به اجرای قوانین اسلامی کرده است.

جایگاه مذهب در مشروعیت آل سعود: مذهب منبع اصلی مشروعیت در بیشتر کشورهای عربی است، حتی در کشورهایی که نخبگان حاکم سکولار هستند. در این کشورها قاعده‌ای شکل گرفت مبنی بر اینکه نهادهای رسمی مذهبی و نخبگان به طور موازی کار کنند و هر کدام گفتمان خود را پیش ببرند، اما به حوزه دیگری وارد نشوند. با این حال عربستان سعودی یک مورد خاص است، زیرا دولت برخلاف بسیاری از کشورها نه تشکیلات مذهبی را ایجاد کرده و نه آن را به ارث برده است. در این کشور، نخبگان مذهبی و سیاستمداران برای ایجاد و حفاظت دولت با یکدیگر سالیان مدیدی است که همکاری کرده‌اند (کامران و التیامی‌نیا، ۱۳۹۳: ۸۲). این امر هم‌پوشانی بین گفتمان‌های مذهبی، سیاسی را توضیح می‌دهد. همچنین بیانگر علت مخالفت روحانیون مذهبی علیه اعمال خاص سکولاریستی دولت است. در مسیر توسعه، موازنه قدیمی قدرت و روابط وابسته به آن‌ها از بین می‌رود و دوباره پیکربندی می‌شود (Alsaif, 2013: 376). حال که دولت مسیر توسعه را برای آینده عربستان سعودی تجویز کرده است، به نظر می‌رسد آینده عربستان مسیری جدا از دین باشد. همچنین شواهد امر، بر این واقع صحنه می‌گذارد که ولیعهد کنونی به دنبال روایت متعادل از اسلام وهابی است تا با آن بتواند عربستان را به مانند کشورهای غربی کند. همچنین فرایند رابطه مستقیم با اسرائیل را طی کند (عالی ۱۴۰۲). اما نمی‌توان جامعه مذهبی را که سال‌ها روایت افراطی از اسلام برای آن‌ها بازگو شده، یک شبه تغییر داد و روایتی به شدت مسامحه‌گر را برای آن‌ها تجویز نمود. همین امر زمینه‌های ناراضی‌ت را در میان نخبگان مذهبی و جامعه مذهبی بر می‌انگیزد.

وضعیت داخلی و رویکرد مذهبی در عربستان سعودی آشفتگی است. به باور بسیاری از اندیشمندان غربی، رهبران فعلی عربستان نسبت به اسلام‌گرایی و اسلام‌گرایان بدبین شده‌اند (Helfont, 2019: 449). از سال ۱۷۴۵ تا به امروز دین وسیله‌ای برای قدرت‌یابی قبیله آل سعود بوده، تا به امروز این پادشاهی با این ادعا که مظهر، محافظ و ترویج‌کننده تنها دین راستین است، حاکمیت خود را توجیه کرده است. پادشاهان عربستان که عنوان منحصر به فرد «خادم حرمین شریفین» را به خود داده‌اند، هدفشان فهماندن رهبری معنوی و دینی بر کل اسلام است (House, 2012: 15). مشروعیت را عموماً به مفهوم حق اعمال قدرت یا حق حکمرانی تعریف می‌کنند. بررسی سیاست از دیدگاه مشروعیت پیوند فرمان دادن و اطاعت بر حسب حق است. همچنین در پی تبیین شرایطی است که در آن مناسبات سیاسی حق و عادلانه تعبیر می‌شوند (Coicaud, 2004: 19). جملگی نظام‌های سیاسی با مبحث مشروعیت مواجه هستند و از شهروندان خود انتظار دارند که با شور و شوق و از روی باور و عقیده و نه به علت منافع شخصی، هراس یا عادت از دستورهای دولت پیروی کنند و به همین علت نیز اهتمام دارند تا قدرت یا فرمانروایی خود را حق و دستورهای حکومتی را رسالت اخلاقی شهروندان جلوه دهند (حسینی‌زاده ۱۳۹۷، ۳۲۸). بنابراین می‌توان مشروعیت را حق اخلاقی و انحصاری یک نهاد برای جبر تکالیف الزام‌آور بر جمع یا اشخاص و تحمیل آنان به این تکالیف تعریف کرد (Simmons, 2001: 155). اهمیت مشروعیت در این است که ادله و محرک‌های اخلاقی ضروری برای معاضدت و پیروی از سوی مردم و تابعان قدرت فراهم می‌کند.

نظام عربستان سعودی مشروعیتش را از اسلام می‌گیرد. پادشاه به عنوان حاکم مجری قوانین اسلامی است و در قانون اساسی بارها به اجرای اسلام تأکید شده، به شکلی که در قانون اساسی بیان گردیده عربستان سعودی، کشوری اسلامی است، دینش اسلام و قانون اساسی آن قرآن، کتاب خدا و سنت رسول‌الله (ص) است (هاشمی، ۱۳۹۸: ۷۵). این کشور،

داعیه‌دار ام‌القرای اسلامی است. از این رو با استفاده از تفکرات وهابیت به دنبال تثبیت جایگاه خود در داخل کشور و جهان اسلام است (درویشی و حاجی‌هاشمی، ۱۳۹۵: ۶۱).

حکومت این کشور بر پایه ایدئولوژی وهابیت و قبیله آل‌سعود در سال ۱۹۳۲ تشکیل شده و تا به امروز بر اساس همین دو پایه استوار بوده است. پادشاه و مسئولین رده بالای حکومتی همه بر اساس ریشه‌های قبیله‌ای و مذهبی انتخاب می‌شوند. افراد بر اساس نسبت خانوادگی، سن، تحصیلاتی که کسب کردند، قدرت و نفوذ پدرشان و نزدیکی‌شان به پادشاه و ولیعهد مقام‌هایی را کسب می‌کنند. از سوی دیگر در چند دهه اخیر حکومت سعودی با استفاده از پول‌های نفت رفاه و آسایش نسبی برخی قبایل را تامین کرده است. در نهایت می‌توان به این نتیجه رسید که مشروعیت حکومت و مسئولان در عربستان از یک طرف بر پایه ریشه‌های دینی و قبیله‌ای است و از طرف دیگر بر اساس کارآمدی دولت و تامین رفاه و نیازهای اولیه مردم مثل آموزش، بهداشت، امنیت، غذا و مسکن است (صالحی و نوروزی‌امیری، ۱۳۹۶: ۱۳۳).

بیعت در ساختار عربستان سعودی جایگاه ممتازی دارد. چنان که یکی از مفاهیمی است که حاکمیت عربستان برای مشروعیت‌سازی از آن به نوعی استفاده می‌کند. از آنجایی که سمت پادشاه به فرزندان عبدالعزیز می‌رسد و در آینده نیز به احتمال زیاد به نوادگان وی خواهد رسید، با فردی از خاندان آل‌سعود بنابر کتاب و سنت، بیعت صورت می‌گیرد. در همین راستا، در کنار پادشاه ولیعهد نیز انتخاب می‌شود (هاشمی، ۱۳۹۸: ۸۴).

از ناحیه مشروعیت است که رژیم‌های اقتدارگرای سنتی عمدتاً از رژیم‌های اقتدارگرای سلطانی متمایز می‌شوند. رژیم‌های سنتی بر پایه حکومت شخصی بنا شده‌اند که در آن وفاداری در حق رئیس حکومت، بر سنت یا یک ایدئولوژی یا یک رسالت تاریخی یا کاریزما مبتنی نیست، بلکه بر آمیزه‌ای از ترس و پاداش‌هایی مبتنی است که به همدستان عرضه می‌شود. در چنین شرایطی، رهبر عالی رژیم به دلخواه قدرتی بدون قید و شرط اعمال می‌کند که اصول اصلی آن، این است که به هیچ قاعده یا ایدئولوژی و به هیچ نظام ارزشی پایبند نیست. رژیم‌های سنتی، مشروعیتشان را بر پایه سنت‌ها و رسوم بنا نهاده‌اند که نزد عموم مردم از احترام برخوردارند در حالی که رژیم‌های سلطانی از پاره‌ای جهات شباهت‌هایی با توتالیتراریسم دارند (دورماگن و موشار، ۱۴۰۱: ۱۰۷). بنابر تعاریف اندیشمندان علم سیاست و جامعه‌شناسی عربستان اقتدارگرای سنتی است. بنابراین، می‌توان اذعان کرد، این کشور بر هیچ نظام ارزشی پایبند نیست، بلکه تنها به دنبال راهی برای مشروعیت‌سازی خود است.

منابع مشروعیت عربستان به دو نوع کلان قابل تقسیم است؛ منابع مشروعیت مذهبی و منابع مشروعیت عرفی. منابع مشروعیت مذهبی منابعی هستند که در آن با استفاده از مفاهیم مذهبی، دین و نیروهای باوراننده دارای جایگاه تقدس در بین شهروندان در راستای مشروعیت‌سازی بهره‌برداری می‌شود. منابع عرفی مشروعی تکیه بر باورها، عادات، خصیصه‌های قومی و قبیله‌ای شهروندان دارد که بهره‌برداری از این عوامل مشروعیت‌سازی می‌شود (هاشمی، ۱۳۹۸: ۱۰۰). اتحاد تشکیل شده از سال ۱۷۴۴ بین عبدالوهاب و ابن‌سعود موجب شد قدرت و مسئولیت را تقسیم کنند. بن‌سعود بر مسائل نظامی و سیاسی حکومت می‌کرد و عبدالوهاب بر مسائل مذهبی. سلاح مشروعیت مذهبی موجب شد بن‌سعود حکومت خود را فراتر از دولت محلی-قبیله‌ای گسترش دهد و اولین دولت سعودی را تاسیس کرد. همچنان نیز نوادگان عبدالوهاب (خاندان شیخ) در حکومت سعودی مسئولیت امور مذهبی را بر عهده دارند. تا به امروز نیز این خاندان با تایید پادشاه و تصمیمات او قدرت سیاسی آل‌سعود را مشروعیت بخشیده‌اند (Barmin, 2018). یکی از مهمترین دلایل عدم کنش علیه حاکمیت، وجود قاعده استیلاء در میان اهل سنت است. این قاعده به اطاعت و فرمان‌برداری از کسی که

سیطره و غلبه پیدا می‌کند را واجب و فرامینش را نافذ و امامتش را صحیح می‌داند. این اندیشه بهترین ظرفیت را برای مشروعیت‌سازی به حاکمیت سعودی می‌دهد.

رانیت‌ر بودن دولت نیز با توجه به درآمدهای نفتی گسترده، موجب شده تا دولت آل سعود وفاداری و مشروعیت داخلی را برای خود خریداری کند (شاپوری و نورعلی‌وند، ۱۳۹۷: ۱۳۷). به طور خلاصه می‌توان گفت چهار منبع مشروعیت از زمان تاسیس آل سعود وجود داشته است. الف) نفت و درآمدهای نفتی، ب) ایدئولوژی وهابیت، ج) انسجام خاندان آل سعود، د) شراکت عربستان با قدرت‌های بزرگ (تامین امنیت و ثبات) (اسدی، ۱۴۰۲). می‌توان نتیجه گرفت این مشروعیت از سوی نهادهای مذهبی، قبایل و خاندان آل سعود همچنین شرکای تجاری-امنیتی در خارج از کشور به دست می‌آید.

به‌طور کلی وهابیت زمینه مهمی از مشروعیت را برای آل سعود فراهم کرده است (Niblock, 2006: 23). علمای وهابی نیز سعی در مشروعیت بخشی به آل سعود داشته و دارند، چرا که ابن تیمیه به عنوان سرچشمه اصلی جریان وهابی معتقد بود که اگر دین و قدرت از هم جدا شوند، دولت و امت دچار بی‌نظمی و هرج و مرج می‌شوند (فوزی و هاشمی، ۱۳۹۳: ۱۹۸). اما هرچه برداشت‌های متضاد از اسلام در عربستان جلوتر می‌رود و هر چه چند دستگی موجود در جامعه سعودی بیشتر می‌شود، آل سعود سخت‌تر می‌تواند مشروعیت دینی‌اش را حفظ کند (House, 2012: 52). شاید یکی از دلایل تقلاي بن سلمان برای تغییر مشروعیت از وهابیت به اسلام میانه‌گرا نیز همین موضوع باشد (اسدی، ۱۴۰۲).

برخی پژوهشگران نیز چالش مشروعیت برای عربستان سعودی را جدی تلقی کرده‌اند و بیان می‌کنند برای این راهکار پادشاهی به دنبال تغییر اقتصاد عربستان سعودی است. بدین منظور دولتمردان به دنبال تغییر دولت رانتیر هستند. بستر متحول در ساختارهای اجتماعی-جمعیتی عربستان و ظهور جنبش‌ها و تفکرات روشنفکرانه، بسط فضای مجازی، و امثال آن چالش جدی برای آل سعود است. از این رو، با مطرح کردن چشم‌انداز ۲۰۳۰ حاکمیت به دنبال تغییرات اساسی اقتصادی است. هویت وهابی نیز به مانند گذشته ظرفیت آن را ندارد که بستر ساز مشروعیت در پادشاهی شود (سردارنیا و محسنی، ۱۳۹۸: ۳۴۷-۳۴۹).

از سوی دیگر، تلاش بن سلمان برای تغییرات در عربستان و ایجاد ضعف در نهاد مذهب (Barmin, 2018)، به طور ناخواه آگاه مشروعیت مذهبی آل سعود و به طور کلی دولت حاکمه عربستان سعودی را تضعیف خواهد کرد. این تضعیف چالشی جدی برای بقای آل سعود به عنوان خاندان سلطنتی خواهد بود. از داده‌های موجود می‌توان نتیجه گرفت که حلقه حاکمیت عربستان احتمال ضعف در مشروعیت را چالشی جدی برای بقای حکومت آل سعود تلقی کرده‌اند و به دنبال تغییراتی در ساختارهای گوناگون هستند. حال دولت به دنبال تغییر نوع مشروعیت است. میزان موفقیت این تغییر بسیار دشوار خواهد بود و نمونه‌های نادری در جامعه بین‌المللی در این رابطه وجود دارد.

تغییر رابطه مذهب و دولت: در سال ۲۰۰۳ زمانی که ملک فهد رو به احتضار بود، ملک عبدالله که ولیعهد بود، به علت افزایش تقاضاهای مردمی، به دنبال راهی برای خنثی کردن تهدیدات گشت. پادشاهی برخی از منتقدان را به زندان انداخت و با برخی دیگر همکاری کرد. طرحی به نام «گفتگوهای ملی» توسط عبدالله راه‌اندازی شد که در عمل اصلاحات سیاسی اساسی جامعه، تبدیل به اصلاحات سطحی در جامعه شد. دولت برخی از افراد قابل کنترل را انتخاب کرد تا در گفتگوهای تلویزیونی به مناظره و بحث بنشینند. درخواست‌ها به تدریج کاسته می‌شد، موضوعات مورد بحث را دولت تعیین می‌کرد تا در نهایت این جنبش به یک پدیده بی‌تحرك تحت حمایت خاندان سلطنتی تبدیل شد. سال ۲۰۰۵ وقتی که عبدالله پادشاه شد، تلاش کرد اصلاحات محدودی را ایجاد کند و چهره تعصب‌گرایی مذهبی در داخل و خارج از کشور را تغییر دهد (House, 2012: 27). البته اقدامات ملک عبدالله در مقابل تغییرات بن سلمان خیلی محافظه‌کارانه و

در سطوح حداقلی بود. ملک عبدالله به قهرمانی برای زنان عربستان سعودی تبدیل شد، اما مردان و زنان محافظه‌کار از وی به عنوان فردی از دین برگشته یاد می‌کردند (House, 2012: 67).

به قدرت رسیدن محمد بن سلمان را باید اوج به قدرت رسیدن جریان لیبرال در مقابل وهابی‌ها و اخوانی‌ها دانست. او علاوه بر تشدید درگیری و دشمنی با جریان اخوان، محمد بن سلمان در دو مصاحبه که یکی در سال ۲۰۱۸ و دیگری در سال ۲۰۲۲ با مجله آمریکایی آتلانتیک داشت تاکید کرد که «ابن‌الوهاب نماینده عربستان سعودی نیست. عبدالوهاب تنها یکی از افرادی بود که در میان رهبران سیاسی و نظامی در اولین دولت سعودی زندگی می‌کرد. مشکل اصلی آن بود که شاگردان ابن‌الوهاب تنها افرادی بودند که خواندن و نوشتن می‌دانستند و تاریخ از دیدگاه آن‌ها نوشته شده است». بسیاری از تندروها از نوشته‌های ابن‌الوهاب برای برنامه افراطی خود استفاده کرده‌اند. وی به تکثرگرایی مذهبی معتقد است و مدعی شده است: «امروز در عربستان هیچ کس نمی‌تواند تنها یک مسیر برای دین در نظر بگیرد و دیگران را به این علت تحت فشار قرار دهد» (Saudi Gazette, 2022). مذهب اصلی در عربستان سعودی، حنبلی است. همه وهابی‌ها، پیرو مکتب فقه حنبلی هستند که محافظه‌کارترین مذهب میان چهار مذهب فقه اهل سنت است (House, 2012: 38). در دوره ولیعهدی او تعداد بسیاری از علمای دینی و مبلغان سلفی و اخوانی بازداشت شدند. این وضعیت برای شیعیان نیز همچنان دشوار است. حتی به اصطلاح بن سلمان «مسلمانان میانه‌رو» نیز روند کشور را غیر اسلامی می‌دانند. شرایط پادشاهی سعودی به شکلی است که هم شیعیان، هم اهل سنت و هم جریان وهابیت، این کشور را در صلاحیت داعیه‌داری یک کشور مسلمان نمی‌دانند.

آنچه از عملکرد و اقدامات دولت برداشت می‌شود، این است که حاکمان سعودی به دنبال تغییر قرارداد اجتماعی هستند (Marseille & Provence, 2022: 288). عربستان به سه چیز شهرت دارد؛ موقعیت خاصش در خاورمیانه، بزرگترین صادر کننده نفت جهان، میزبانی از زوار بیت‌الله الحرام و مسجد النبی. همچنان نقش مذهبی برای مردم از اولویت بالایی برخوردار است (Henderson, 2021).

شکاف در جریان مذهبی و تاثیر آن بر سیاست‌های کوتاه مدت رهبران الصحوه مرگ شیخ عبدالعزیز بن باز در سال ۱۹۹۹ و محمد بن عثیمین در سال ۲۰۰۱ را پایان دوران پدران بزرگ سلفی دانستند. این عامل، همراه با تغییر در سیاست‌های دولت و تشدید فشار بین‌المللی بر دولت برای مهار افراط‌گرایی مذهبی به سرعت سیستم قدیمی را از بین می‌برد (Alsaif, 2013: 398). از سیاست‌های بن‌سلمان مشخص است که سعی در تغییر روایت از اسلام دارد. اسلام از نظر شهروندان سعودی همان چیزی است که وهابیت از کودکی برایشان تعریف کرده است. از این رو این اسلام را خطری برای جامعه و دولت عربستان می‌انگارند. قانون اساسی را نیز نمی‌توانند منابع آن را که شریعت اسلام است، تغییر دهند. لذا تنها گزینه ممکن برای آل سعود، تغییر روایت از اسلام و ایجاد تفکر اسلام میانه‌رو است که با سیاست دولت در تراجم نباشد.

سیاست‌های جدید بن‌سلمان علیه وهابیت و ایجاد ضعف قدرت در میان مقتی‌ها و تشکیلات مذهبی، تا کنون با اعتراض خاصی همراه نبوده است. با وجود این تحولات، نهادهای مذهبی احساس ضعف می‌کنند. ایدئولوژی وهابیت به حاشیه رانده شده و اسلامی از جنس سکولار تبلیغ می‌شود که به مذاق علمای دینی، خاندان آل‌شیخ و وهابی‌ها خوش نمی‌آید. هر روزه ساختار مذهبی چند صد ساله خاندان آل‌شیخ تضعیف می‌شود. چنین رفتارهایی از سوی دولت می‌تواند تحریک کننده باشد و علما نیز کم و بیش ادعا می‌کنند که دولت فاسد شده و تحت نفوذ غرب قرار گرفته است. بن‌سلمان مخالفان زیادی را در میان روحانیون علیه خود ایجاد کرده است (Barmin, 2018).

چشم‌انداز آینده‌ای که بن سلمان و مشاورانش برای مدرن شدن عربستان برنامه‌ریزی کرده‌اند، اصل بنیادین اتحاد سعود و وهاب را می‌شکند. قراردادی که بعداً توسط پدر بزرگ بن سلمان، یعنی ابن سعود، ارائه شد، این بود که مردم اطاعت کنند و در ازایش پول نفت را بگیرند. بن سلمان الگویی قرن بیستمی از این فکر ارائه می‌کند که در آن پول نفت نقشی رو به افول ایجاد می‌کند (Marshall, 2021: 88). دولت در حال حاضر سعی در کمرنگ شدن نقش وهابیت در میان مردم دارد. از سوی دیگر سعی در ترویج اسلام میانه‌رو دارد و تعریف خاصی از این اسلام می‌کند. این نوع از اسلام فاقد جهاد و اقدامات افراطی وهابی است. به نظر می‌رسد رابطه مذهب و دولت در عربستان رو به افول است.

انزوای وهابیت: تا پیش از حضور بن سلمان، نظام سیاسی عربستان، کاملاً بسته و انحصار مطبوعات در ید خاندان سلطنت بود. شهروندان از تمامی حقوق سیاسی و مدنی محروم و زنان این کشور در بدترین وضعیت شهروندی قرار داشتند و شهروند درجه چندم به حساب می‌آمدند. همواره سیاست سرکوب در قبال مخالفان به شدیدترین وجوه ممکن اعمال می‌شد. با حضور بن سلمان در کسوت ولیعهدی که خود شالوده شکنی مهمی در روند انتقال قدرت به شمال می‌رفت، بسیاری از اندیشه‌ها و سیاست‌های محافظه‌کارانه و دگماتیستی مبنی بر اندیشه‌های وهابی در عربستان با تطوراتی عمیق مواجه شد. رویکردهای بن سلمان در راستای گذار از یک نظام سنتی و قبیله‌ای به سمت‌وسوی یک نظام توسعه‌خواه بستر ساز این مساله گردید که ذهنیت جامعه عربستان تغییرات شگرفی را در قبال مذهب، وهابیت، توسعه و الگوبرداری از غرب احساس نماید. در این رابطه چهار کلان دلیل را می‌توان بیان نمود: یکم؛ ویژگی‌های شخصی بن سلمان و شخصیت مترقی‌خواه و اصلاح‌طلب او که ریشه در گرایش‌های غربی قوی او دارد، دوم؛ ارتباطات گسترده با غرب و کسب رضایت آنان از بن سلمان که وی صلاحیت اداره و پادشاهی نظام سعودی را داراست، سوم؛ کسب حمایت از جوانان سعودی و ایجاد طبقه وفادار از میان طیف‌های جوان، تحصیل‌کرده، روشنفکر و بانوان سعودی به جای اتکا به مرجعیت مذهبی و در نهایت چهارم؛ عدم توفیق وهابیسلم سنتی در توسعه نظام سعودی (Bianco, 2018: 13-15).

در همین راستا، بن سلمان از ابتدای فعالیت، مبارزه با افراط‌گرایی مورد نظر وهابیون را در دستور کار قرار داد. وی در نخستین اقدام، مرکز بین‌المللی «تقابل با اندیشه‌های افراط‌گرایی و رادیکالیسم» را بنا نهاد (Koelbl, 2020: 84). هر چند برخی از تحلیلگران اقدامات این چنینی بن سلمان را تلاش وی برای کسب رضایت ترامپ و حمایت‌های ضمنی از بن سلمان برای پادشاهی آینده وی می‌دانند. اما بایستی اذعان داشت که حتی اگر این تحلیل درست باشد، در نهایت علمای وهابی را باید بازنده این جریان دانست. هنگامی که بن سلمان نخستین و اصلی‌ترین نیاز کنونی جامعه عربستان را طرح و اجرای برنامه جامعه توسعه در راستای تحقق نوسازی این کشور دانست در همان زمان، مفتی اعظم وهابی، الگوبرداری توسعه از کشورهای غربی را حرام دانست و در استدلال خود توسعه غربی را مصادف با اختلاط میان زنان و مردان نامحرم دانسته بود (البرصان و همکاران، ۲۰۱۵: ۵۵). بن سلمان در ادامه با طرح چشم انداز ۲۰۳۰ سعودی، اعلام داشت که برای تحقق توسعه در عربستان لاجرم بایستی تغییرهای اساسی در ذهنیت‌ها و اندیشه‌های مردم ایجاد کرد، جمله‌ای که روزنامه نیویورک تایمز از آن به مثابه جنگ علنی بن سلمان علیه مفتیان ارشد سعودی یاد کرده است (عالیشاهی و همکاران، ۲۰۲: ۱۴۰۲). البته این جنگ پیش از به قدرت رسیدن محمد بن سلمان نیز شروع شده بود، زمانی که ملک عبدالله پادشاه سابق عربستان، طی حکمی در آگوست ۲۰۱۰ فرمانی صادر کرد مبنی بر اینکه تنها علمای دولتی مجاز به صدور فتوا هستند. لکن محدودیت علمای دولتی مصادف شد با قدرت گرفتن بن سلمان به عنوان ولیعهد (Barmin, 2018). اوج این تنش‌ها زمانی بود که بن سلمان، بسیاری از علما و مبلغان معروف را به سبب اندیشه‌های افراطی و رادیکال محاکمه و بازداشت کرد و برنامه‌های درسی را تغییر داد. به این صورت که دختران و پسران کتاب‌های درسی مشترک را می‌خوانند که اکثر آن‌ها به زبان انگلیسی است و هر کس که انتقاد کند یا با این برنامه‌ها همراه نباشد،

بازنشسته می‌شود و در صورت مخالفت، تهدید به زندان و حقوقش قطع می‌شود (Rundell, 2021: 122). بن‌سلمان در ادامه بسیاری از اختیارات «هیئت امر به معروف و نهی از منکر» موسوم به «الحبسه» که در زمان تمامی پادشاهان سعودی حضوری فعال داشتند را کاست تا جایی که این گروه هم اکنون علناً توانایی اعمال قدرت خاصی را ندارد (عالیشاهی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۰۲). در ادامه نیز پلیس مذهب را محدود کرد. تمام این عوامل در جهت تغییر رابطه دولت و مذهب انجام شده است. در ادامه، جزئیات این اقدامات بررسی می‌شود.

افول مَطْوَع (پلیس مذهب): عربستان سعودی سازمانی دارد که «کمیته ترویج فضیلت و پیشگیری از منکر» نامیده می‌شود. این نهاد وظایفی دارد که می‌توان آن را پلس مذهبی نامید. هیچ معادل واقعی در جای دیگر در جهان ندارد (Brown, 2017: 6). پلیس مذهبی به دلیل خطاهای متعدد باعث بحران‌هایی در مقاطع زمانی شد. در سال ۲۰۱۶ برخی اختیارات از آن سلب شد. اما همچنان به علت ساکت نگهداشتن حوزه‌های علمیه وهابی و جامعه مذهبی، مشغول به فعالیت است و همچنان اجازه نظارت شدید در کل کشور را دارد (Al-Dosari, 2016). پلیس مذهب پوشاندن موها و صورت زنان را در ملا عام بر خورد می‌کرد و در صورت عدم رعایت، خاطیان را دستگیر می‌کرد. پخش موسیقی، عدم رعایت تفکیک‌های جنسیتی در رستوران‌ها، کافه‌ها و ادارات موجب دستگیری می‌شد (Nereim, 2022). پلیس مذهب، حتی به دفاتر شرکت‌های چند ملیتی وارد می‌شد و آنجا را تحت نظارت خود داشت و مواظب اختلاط زن و مرد در چنین فضاهایی بود. تنها نهادی که از تمام نظارت‌های پلیس مذهب معاف بود، آرامکو و بعد دانشگاه ملک عبدالله بود (House, 2012: 121). این پلیس، اجرای قوانین اخلاقی اسلامی را بر عهده داشت (AFP, 2022).

محمد بن سلیمان خود اختیارات پلیس مذهبی را محدود کرده است، در سال ۲۰۱۶، او طرح تنوع اقتصادی را مطرح کرد و خواستار تبدیل پادشاهی به مرکز قدرت سرمایه‌گذاری و یک کانون تجارت جهانی شد. پلیس مذهبی صلاحیت دستگیری افراد را از دست داد. آن‌ها به یک نصیحت‌کننده تبدیل شدند (Nereim, 2022)، زیرا دیگر نمی‌توانند مغازه‌ها و رستوران‌ها را مجبور کنند که پنج بار در روز برای نماز تعطیل کنند. و نمی‌توانند مانع از اقداماتی شوند که تا پیش از آن در اختیارشان بوده است (The Economist, 2022). این اقدام بن‌سلیمان، عملاً نماد افول اقتدار جریان‌های مذهبی و رابطه دولت و مذهب، همچنین عامل مرکز‌گریزی جامعه مذهبی و سنتی در عربستان است.

تغییر نقش زنان: از دو دهه گذشته نقش زنان در عربستان سعودی شروع به تغییر کرد. علت آن رشد تحصیلات، شروع به اشتغال زنان، رشد طلاق با نرخ بیش از ۵۷ درصد (Statista (b), 2023)، خیزش‌های عربی، فضای جریان‌ها^۱ و تغییرات اجتماعی در منطقه بود (House, 2012: 70). اکنون حدود ۶۰ درصد فارغ التحصیلان دانشگاهی زن هستند (Statista, 2023) و یکی از اهداف بیان شده در چشم‌انداز ۲۰۳۰ نیز توانمندسازی زنان و برابری جنسیتی است (Tyler, 2023). از زمان ملک عبدالله در سال ۲۰۰۶ زنان کارت شناسایی عکس‌دار و مستقل از مردان خود توانستند داشته باشند، این به معنای داشتن هویتی مستقل از مرد سرپرستان بود (Ottaway, 2008: 126). چرا که پیش از آن، هویت آن‌ها در کارت شناسایی مردان سرپرست خانواده ثبت می‌شد (AFP, 2022). زنان می‌توانند برای تحصیل در خارج از کشور از دولت بورس بگیرند. حتی ملک عبدالله در زمان پادشاهی تمام دستگاه‌ها را ملزم کرده بود که بخش‌هایی را برای زنان دایر کنند. در دوران او گویندگان زن در تلویزیون بعد از دهه ۱۹۸۰ مجدد مشغول به کار شدند. اولین معاون وزیر آموزش زن را هم ملک عبدالله منصوب کرد. این بالاترین جایگاهی بود که زنی تا سال ۲۰۰۹ توانست به دست آورد (House,

^۱Committee for the Promotion of Virtue and the Prevention of Vice (CPVPV)

^۲Hub

^۳Space of Flows

70: 2012). سلمان بن عبدالعزیز پادشاه کنونی نیز در سال ۲۰۱۸ زنی را به عنوان معاون وزیر کار و توسعه اجتماعی منصوب کرد تا به این ترتیب وی نیز دومین زن در عربستان شود که به عنوان معاون وزیر منصوب شده است (حسن، ۲۰۲۰). اولین زن سفیر نیز در دوره ملک سلمان به عنوان سفیر عربستان در واشنگتن منصوب شد (The Guardian, 2019). همچنین در سال ۲۰۲۲ طی تغییرات کابینه ملک سلمان یک زن را به عنوان دبیر کل کابینه و زنی دیگر را به عنوان معاون وزیر گردشگری منصوب کرد (Alarabiya, 2022). زنان با حمایت دولت، علاقمندند به عنوان نیروی کار فعالیت کنند، اما فشار وهابی‌ها علیه کار در محیط‌های مختلط همچنان وجود دارد. یکی از معضلاتی که بن سلمان با آن مواجه است، این است که جریان‌های وهابی کم و بیش همچنان نفوذ خود را دارند و نمی‌توان به هیچ عنوان آن‌ها را از جامعه به صورت یکپارچه حذف کرد. آنچه موجب مخالفت راندگی زنان توسط وهابی‌ها بود، این نکته بود که یکی افسارهای کنترل مردانه بریده می‌شود. در واقع، کل پیش فرض اصلی اسلام وهابی این است که «مردها از خدا اطاعت کنند و زن‌ها از مردها»، با قوانین آزادی زنان این پیش فرض زیر سوال می‌رود (House, 2012: 65-70). به صورت کلی نقش زنان در عربستان سعودی در حال تغییر است. نقش آنان از حالت انفعالی به فعال درآمده است. این موضوع یکی از نمادهای تغییر و تجدد در عربستان سعودی است. به عنوان مثال یکی از اهداف چشم‌انداز ۲۰۳۰، اشتغال ۳۰ درصد زنان بوده که در سال ۲۰۲۰ دولت به این هدف رسید و ۳۱،۴ درصد زنان در جامعه مشغول به کار شدند (Statista (c), 2023).

چرخش نهاد دانشگاه: نهاد دانشگاه از جمله مهمترین نهادهای آموزشی-فرهنگی است که دولت‌ها را می‌تواند در دستیابی به اهدافشان همراهی کند. دانشگاه‌های عربستان سعودی نقش اساسی و ابزاری در دستیابی به چشم‌انداز ۲۰۳۰ و به طور کلی تغییرات دارند. پادشاهی نیز بر روی این امر حساب ویژه‌ای باز کرده است. به باور دولت، تنها دانشگاه‌ها هستند که چنین نقشی را به خوبی می‌توانند ایفا کنند. نهاد دانشگاه با ارائه و اجرای برنامه‌های آموزشی متعدد، اقدام به ترویج افکار دولت می‌کند. علاوه بر چنین تبلیغ‌هایی، نهاد دانشگاه اقدام به کادرسازی و آموزش سرمایه انسانی می‌نماید. قصد نهاد دانشگاه این است که محیط زندگی مردم را با تغییرات هماهنگ کنند (El-Tahan et al. 2121: 139). در سال ۲۰۰۹ ملک عبدالله برای تحکیم عزم خود در جهت ایجاد اصلاحات در سیستم آموزشی ضعیف، «دانشگاه علم و صنعت ملک عبدالله»^۱ را تاسیس کرد. این دانشگاه یک مرکز جدید تحقیقاتی مختلط و اولین دانشگاه از این نوع در عربستان بود (House, 2012: 29).

دانشگاه سه ساله ساخته شد و با هزینه حدود چهار میلیارد دلار تاسیس گردید. این دانشگاه زیر نظر شرکت آرامکو قرار دارد. اولین رئیس دانشگاه غیر مسلمان در عربستان سعودی نیز در این دانشگاه شروع به فعالیت کرد. غیر مسلمان بودن رئیس دانشگاه و اختلاط زن و مرد بدعت‌های بزرگی برای عربستان در آن وقت محسوب می‌شد که مبدع آن ملک عبدالله شد. کنار هم قرار دادن مسجد و سینما که در آن زمان تنها سینمای بیرون از مجموعه آرامکو بود یکی از تابوهای دیگری بود که شکسته شد. همچنین نداشتن روبنده به صورت زنان نیز یکی از تابوهای بود که بعد سالیان دراز در این دانشگاه شکسته شد (House, 2012: 117). اهمیت تغییرات در نهاد دانشگاه از نگاه دولت در سطحی بود که در سال ۲۰۰۹، ملک عبدالله پادشاه وقت، شیخ شطری را که یکی از علمای ارشد بود برکنار کرد، چون از اختلاط زن و مرد در دانشگاه جدید انتقاد کرده بود (House, 2012: 45).

رشد سریع جمعیت، تغییر نیازهای نیروی کار، اهداف چشم‌انداز ۲۰۳۰، ترجیح شهروندان برای تحصیل در کشور خود باعث افزایش تقاضا برای تحصیلات در آموزش عالی عربستان سعودی شده است. بر اساس تحقیقات، تا سال ۲۰۳۰،

^۱King Abdullah University of Science and Technology (KAUST)

حدود ۲,۳ میلیون صندلی در دانشگاه‌های عربستان مورد نیاز است. در حال حاضر تخمین زده می‌شود ۱,۹۷ میلیون نفر در این کشور دانشجوی هستند. نهاد دانشگاه اتکای شدیدی به بودجه عمومی برای ارائه خدمات دارد. به طوری که بیش از ۹۵ درصد از کل کرسی‌های دانشگاهی در سال ۲۰۲۲ از بودجه دولتی تامین می‌شد. از سوی دیگر نگاه دولت به درآمدزایی از طریق جذب دانشجویان خارجی تقویت شده است. جذب دانشجوی خارجی یکی از اولویت‌های فعلی نهاد دانشگاه در عربستان است و با این اتفاق بخش اندکی از اهداف دولت مبنی بر عدم وابستگی به درآمد نفتی در راستای چشم‌انداز ۲۰۳۰ نیز تامین می‌شود (Townsend, 2023). تمام این تغییرات در عربستان بی‌سابقه بود. نهاد دانشگاه، نهادی است که عربستان سعودی برای تغییرات اجتماعی، اقتصادی و چشم‌انداز ۲۰۳۰ در راستای اهداف خود مانند ترویج روایت متعادل از وهابیت و تغییرات دینی، حساب ویژه‌ای باز کرده است. دولت با تغییرات در درون نهاد دانشگاه، به دنبال پذیرش و استقبال تغییر در درون جامعه است. یکی از پازل‌های اساسی برای پذیرش این تغییرات، نهاد دانشگاه و دانشجویان هستند.

موسم ریاض: موسم ریاض^۱ یک جشنواره ورزشی و سرگرمی سالانه دولتی در ریاض است که در سال ۲۰۱۹ راه‌اندازی شد. هر زمستان از اکتبر تا مارس با حداقل ۱۱ رویداد مهم در مناطق مختلف عربستان برگزار می‌شود. کنسرت‌های موسیقی، مسابقات ورزشی، نمایشگاه‌های مختلف سرگرمی و امثال آن بخشی از این موسم است. برگزاری جشن هالووین نیز از سال ۲۰۲۲ به این رویدادها اضافه شد (Butt, 2022).

این جشنواره اولین بار توسط اداره سرگرمی عمومی مطابق چشم‌انداز ۲۰۳۰ رونمایی شد. این جشنواره علاوه بر نقش دیپلماسی عمومی و جذب گردشگر خارجی، منجر به تغییر دأتقه مردم به خصوص جوانان در فضای داخلی می‌شود. تغییر هویت عربی-اسلامی و پیوند با فرهنگ غرب در کنار جذابیت‌های مختلفی که در این محیط ارائه می‌شود، یکی از مهمترین دلایلی است که پادشاهی اقدام به برگزاری چنین جشنواره بزرگی کرده است. این جشنواره در سال ۲۰۱۹ در دوازده منطقه مختلف در عربستان رخ داد، در سال‌های بعد مناطق بیشتری را شامل می‌شد. این جشنواره جامعه عربستان را با فرهنگ دیگر کشورها آشنا می‌کند و سعی در تبلیغ آن دارد. هر ساله تابوهای سنتی-مذهبی جدیدی در عربستان در این جشنواره شکسته می‌شود. همزمان شاهد انتقادات فراوانی از پادشاهی به علت برپایی چنین جشنواره‌ای از سوی مبلغان و جامعه مذهبی هستیم. این جشنواره یکی از نقاط افتراق جریان مذهبی با دولت است. موسم ریاض توجهات جهانی را به خود جلب کرده است و موجب تبلیغ عربستان سعودی در سطح جهانی شده است. از سویی در داخل اختلافاتی را برانگیخته که به نظر می‌رسد در آینده اخگر خشم جامعه مذهبی دامن‌گیر دولت شود (Krimly, 2021 & AlShurafa, 2019).

به طور کلی موسم ریاض که مجموعه جشنواره‌هایی را در بر می‌گیرد به صورت عملی تقابل نیروهای گریز از مرکز و مرکز گرا را رقم زده است.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با استفاده از نظریه آیکنوگرافی و سیرکولاسیون ژان گاتمن به بررسی رابطه دولت و مذهب در عربستان سعودی پرداخته است. آیکنوگرافی که عامل معنوی و نیروی گراینده به مرکز است، مهم‌ترین مولفه‌اش در عربستان همان مذهب (وهابیت) است که چفت‌شدگی فضا را در عربستان شکل داده است. اما دولت با اقدامات سال‌های اخیر خود، سعی در تغییر رابطه با مذهب داشته و روایتی متفاوت از وهابیت را برگزیده که از آن به‌عنوان «اسلام میانه‌رو» یاد می‌کند. این اقدام با توجه به سبقه تاریخی مردم عربستان و اهمیت مذهب و سنت در این کشور، به دو طریق موجب

^۱Riadh Season

مرکزگریزی شهروندان این کشور خواهد شد. در ابتدا عدم رضایت در میان مردم را شکل خواهد داد و ثاباً موجب ادغام شهروندان در فضای جهانی می‌شود. در این صورت نوعی از جاشدگی رخ خواهد داد که تا کنون در عربستان سعودی رخ نداده است. به طور کلی جمعیت عربستان سعودی جمعیت جوان، متکثر است. فرهنگ مردم بومی، نشات گرفته از سنت‌های قبیله‌گرایی و وهابیت است. حاکمان در حال برنامه‌ریزی برای نسل جوان هستند و تغییراتی را دنبال می‌کنند. دولت نیز سال‌ها به دنبال ترویج و تبلیغ وهابیت در این کشور بوده و از آن به عنوان ابزاری سیاسی در جهت اهداف خود بهره گرفته است. حکومت پادشاهی عربستان که از فرهنگ عشیره‌ای آنان نشات گرفته، پادشاه را به عنوان حاکم می‌داند و این حاکم اختیارات تامی دارد که هر آن که بخواهد می‌تواند تغییراتی اساسی را در چارچوب اسلام رقم بزند. در سال‌های اخیر عربستان شاهد اختلاف بین متحدانی است که به نظر می‌رسد مسیر خود را از یکدیگر جدا می‌کنند. به طوری که اکنون روابط آن‌ها با سوءظن و عدم پذیرش یکدیگر مواجه شده است.

دولت، فعالیت‌های مذهبی را محدود و سعی کرده در راس نهادهای مذهبی علمای معتدل‌تری به نسبت گذشته را بگمارد. قدرت نهادهای مذهبی، مفتی‌های وهابی و به طبع آن پلیس مذهبی بسیار کاهش یافته و تغییراتی رخ می‌دهد که تا پیش از آن تابو محسوب می‌شدند و جریان‌های مذهبی از این گونه رخدادها ناراضی هستند. منابع مشروعیت تا پیش از ولیعهدی بن‌سلمان، همچنان از زمان ملک عبدالعزیز یکسان بود، لکن اکنون دولت به دنبال منابع جدید مشروعیت برای خود است. چالش تغییر مشروعیت در عربستان، در حاله‌ای از ابهام به سر می‌برد. هنجارهای جدیدی که دولت قصد ایجاد آن را دارد، با فرهنگ سنتی، مذهبی و عشیره‌ای مردم همخوانی ندارد. تابوهای سنتی شکسته می‌شود و مردمی که قبلاً ملزم به رعایت اصول وهابیت یا فرهنگ سنتی عشیره خود بودند، به یک باره تشویق می‌شوند که با شیوه دیگری رفتار کنند. با سیاست‌های جدیدی که آل‌سعود در پیش گرفته، توانایی دین به‌عنوان عاملی وحدت بخش تضعیف می‌شود و به عاملی مرکز گریز تبدیل شده است. به واقع عامل آیکنوگرافی به سیرکولاسیون تبدیل گشته. اکنون با سیاست‌های نوین مذهبی دولت قصد دارد وهابیت را که عامل مشروعیت خود بود، دیگر نپذیرد و به زعم خود اسلامی میانه رو را به عنوان مولفه مشروعیت خود برگزیند.

روابط علمای مذهبی وهابی با آل‌سعود به لحاظ تاریخی بسیار نزدیک بوده است. خاندان آل‌شیخ و آل‌سعود به مانند دو محور اساسی برای اداره حکومت بودند. هر دو سعی در قدرت‌گیری یکدیگر داشتند، چرا که می‌دانستند با این کار نفوذ خود را در کشور افزایش می‌دهند. لکن هویت سنتی، آموزه‌های اسلام و امثال آن در مقابل این دو خاندان قرار دارند. معضلات و مشکلات زیربنایی به طور کلی مسکوت مانده است. با توجه به یافته‌های پژوهش، حاکمیت سعودی در حال حاضر در تلاش است تا ظهور و بروز جامعه مذهبی به عنوان یکی از بازیگران اصلی کشور را کمرنگ کند و به طور کلی نقش مذهب در این کشور را کاهش دهد. تهدید بقا خود عاملی بود که دولت به دنبال تغییرات رونمایی باشد. از این رو سعی در ترویج اسلامی متفاوت داشت. این پدیده، در اصل در تضاد با فرهنگ سنتی و هویت مردم شبه جزیره است. این عوامل در کنار، نارضایتی شیعیان، جامعه مذهبی اهل سنت و امثال آن اکنون عاملی برای احساس خطر در آل‌سعود است. اختلاف آل‌سعود و به خصوص محمد بن‌سلمان به عنوان ولیعهد با جریان‌های مذهبی به خصوص خاندان آل‌شیخ وجود دارد. به نظر می‌رسد با گسترش سیاست‌های توسعه‌ای و چشم انداز ۲۰۳۰، این اختلافات ریشه‌دار و عمیق گردد. چشم انداز ۲۰۳۰ علاوه بر آنکه در زمینه اجتماعی موجب تغییر رابطه دولت و مذهب را فراهم کرده و نوع مشروعیت سیاسی را نیز تغییر می‌دهد، موجب آن شده تا دولت به دنبال عدم وابستگی به نفت و درآمدهای نفتی باشد.

تا به امروز، عربستان سعودی خود را داعیه دار اسلام می‌داند و اثبات آن نیز، ماده یک قانون اساسی این کشور است. از این رو بن‌سلمان یا هر حاکم دیگری در این کشور، نمی‌تواند خارج از احکام یا عرف اسلامی کشور را اداره کند. بن‌سلمان

می‌داند که نمی‌تواند قانون اساسی کشور را تغییر دهد یا در صورت چنین اتفاقی باید هزینه‌های گزافی پرداخت کند که آینده آن نیز روشن نیست. از این رو به دنبال ساخت روایتی جدید از اسلام به نام اسلام میانه‌رو است تا بتواند بر اساس همان قوانین اسلامی که خودش و همپیمانانش آن را ساخته‌اند حکومت کند. به نظر می‌رسد در صورت عدم توفیق بن‌سلمان در این زمینه، مشروعیت این کشور از نگاه اقشار مختلف و به خصوص جامعه و نخبگان مذهبی دچار چالش شود.

حامی مالی

این اثر حامی مالی نداشته است.

سهم نویسندگان

نویسندگان در انجام این پژوهش سهم برابر دارند.

تضاد منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند، هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

تقدیر و تشکر

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله از رساله دکتری مستخرج شده است که با حمایت معنوی سازمان بنادر و دریانوردی انجام شده است.

منابع

- ۱) اسدی، علی اکبر (۱۴۰۲). رویکردها و تحولات داخلی در دوره بن سلمان. (م. جوفار، مصاحبه کننده).
- ۲) اسلامی، محسن؛ جمشیدی، محمدحسین و داوند، محمد (۱۳۹۶). موانع پخش راهبردهای فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در ژئوکالچر جهان اسلام (بررسی موردی: عربستان سعودی). فصلنامه جغرافیا، ۱۵(۵۵)، ۲۳۵-۲۳۸.
https://mag.iga.ir/article_69725.html
- ۳) البرصان، حمد؛ الحمد، جواد و عبدالفتاح، الرشدان. (۲۰۱۵). آفاق السیاسه الخارجیه السعودیه فی عهد الملک سلمان بن عبدالعزیز. امان: المکتبه الوطنیه.
- ۴) الشطی، حسن. (۲۰۱۴). النقول الشرعیه فی الرد علی الوهابیه. امان: دار غار حراء.
- ۵) النظام الأساسی للحکم. (۱۹۸۱). نص النظام. بازیابی در ۲۰۲۳، من هیئه الخیر المجالس الوزراء
- ۶) بن غنام، حسین. (۲۰۱۸). تاریخ نجد. بیروت: شرکت الصفحات الذهبیه.
- ۷) جوفار، محمدرضا و محمدی، حمیدرضا. (۱۴۰۲). بررسی تراحم منافع ژئوپلیتیکی ایران و ترکیه در آسیای مرکزی و قفقاز. فصلنامه جغرافیا، ۲۱(۷۸)، ۹۳-۱۰۷.
<http://dor.net/dor/20.1001.1.27833739.1402.21.78.6.1>
- ۸) حسن، هدیر. (۲۰۲۰ / ۰۴ / ۲۷). تماضر الرماح نائیه وزیر العمل ومناصره حقوق المرأة. بازیابی از احکی:
<https://www.e7kky.com/article/31579/%D8%AA%D9%85%D8%A7%D8%B6%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%B1%D9%85%D8%A7%D8%AD>
- ۹) حسینی زاده، سیدمحمدعلی. (۱۳۹۷). تاملی بر مبانی مشروعیت نظام سیاسی. فصلنامه سیاست، ۴۸(۲)، ۳۴۶-۳۲۷.
https://jppq.ut.ac.ir/article_66416.html#:~:text=10.22059/JPQ.2018.207726.1006815.
- ۱۰) دحلان، احمدزینی. (۲۰۱۶). فتنه الوهابیه. بیروت: دارالفکر السلامیه.
- ۱۱) درویشی، فرهاد و حاجی هاشمی، مرضیه. (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی عملکرد دیپلماسی فرهنگی ایران و عربستان در خاورمیانه. مطالعات سیاسی جهان اسلام، ۵(۲۰)، ۴۳-۶۵.
https://psiw.journals.ikiu.ac.ir/article_1046.htm
- ۱۲) دورماگن، ژان ایو و موشار، دانیل. (۱۴۰۱). مبانی جامعه شناسی سیاسی. (ع. نیک گهر، مترجم) تهران: آگه.
- ۱۳) سردارنیا، خلیل الله و محسنی، حسین. (۱۳۹۸). واکاوی مشروعیت سیاسی حکومت سعودی در بستر بهار عربی و سند ۲۰۳۰. فصلنامه مجلس و راهبرد، ۲۹(۹۹)، ۳۵۶-۳۳۱.
<https://www.sid.ir/paper/22470/fa>
- ۱۴) سلیمان البغداد، داوود بن سید. (۲۰۰۷). المنحه الوهبیه فی الرد علی الوهابیه. استانبول: مکتبه الحقیقه.
- ۱۵) شاپوری، مهدی و نورعلی وند، یاسر. (۱۳۹۷). عربستان سعودی تحولات، چالش ها و چشم انداز. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- ۱۶) صالحی، حمید و نوروزی امیری، حسین. (۱۳۹۶). تاثیر تحولات منطقه ای و دولت رانتیر بر فرهنگ سیاسی مردم عربستان سعودی. فصلنامه راهبرد سیاسی، ۱(۱)، ۱۳۹-۱۱۹.
https://www.rahbordsyasi.ir/article_113102.html
- ۱۷) عالیشاهی، عبدالرضا؛ برزگر، ابراهیم؛ خرمشاد، محمدباقر و رهبر، عباسعلی. (۱۴۰۲). محمد بن سلمان و گذار از پان وهابیسیم به نظام سکولار در عربستان سعودی؛ ریشه ها و پیامدها. دو فصلنامه علمی دانش سیاسی، ۱۹(۱)، ۱۸۹-۲۱۲.
- ۱۸) علائی، حسین. (۱۴۰۲). راهکارهای تحکیم روابط ایران و عربستان. نشست راهکارهای مصالحه سیاسی و ایجاد صلح مثبت در مناسبات ایران و عربستان سعودی. تهران: انجمن علمی مطالعات صلح ایران.
- ۱۹) فوزی، یحیی و هاشمی، عباس. (۱۳۹۳). جنبش های اسلام گرای معاصر: بررسی منطقه. تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- ۲۰) کامران، حسن و التیامی نیا، رضا. (۱۳۹۳). واکاوی ثبات و همگرایی در اوراسیا و چالش های پیش رو با تاکید بر نقش و فعالیت های گروه های تکفیری و سلفی. فصلنامه جغرافیا، ۱۲(۴۲)، ۶۷-۸۸.
https://mag.iga.ir/article_701609.html
- ۲۱) مجتهدزاده، پیروز. (۱۳۹۷). فلسفه و کارکرد ژئوپلیتیک (چاپ سوم). تهران: سمت.
- ۲۲) هاشمی، محمدعلی. (۱۳۹۸). دین و دولت در عربستان سعودی. قم: المصطفی.
- ۲۳) ویسی، هادی. (۱۳۹۸). مفاهیم و نظریه های جغرافیای سیاسی. تهران: سمت.
- ۲۴) یزدان پناه درو، کیومرث؛ عبدی، عطاله؛ کامران، حسن و جوکار، فرزاد. (۱۳۹۷). تحلیل ژئوپلیتیک امنیت زیست محیطی پدیده ریزگردها مطالعه موردی: جنوب غرب آسیا. فصلنامه جغرافیا، ۱۶(۵۶)، ۳۶-۵۱.
https://mag.iga.ir/article_253494.html

- 25) Alaei, H. (2022). Solutions to strengthen relations between Iran and Saudi Arabia. Meeting of political reconciliation solutions and positive peace building in the relations between Iran and Saudi Arabia. Tehran: Scientific Association for Peace Studies of Iran. [Persian]
- 26) AFP. (2022, 02 14). Changing times for Saudi's once feared morality police. Retrieved 2023, from Agence France-Presse: <https://www.france24.com/en/live-news/20220114-changing-times-for-saudi-s-once-feared-morality-police>.
- 27) Alarabiya. (2022, 7 04). Saudi Arabia's cabinet appoints first female Vice Secretary. Retrieved 02 10, 2023, from Alarabiya: <https://english.alarabiya.net/News/gulf/2022/07/04/Saudi-Arabia-s-cabinet-appoints-first-female-Vice-Secretary->.
- 28) Al-Barsan, H; Al-Hamad, J & Abdul-Fattah, A. (2015). Saudi Foreign Policy Prospects under King Salman bin Abdul-Aziz. Amman: Al-Maktabeh Al-Watanieh. [Arabic]
- 29) Al-Dosari, H. (2016, 09 07). Saudi Arabia's Struggle for Sunni Leadership. Retrieved from Carnegie Endowment for International Peace: <http://carnegieendowment.org/sada/64501>.
- 30) Alishahi, A., Barzegar, E., Khorramshad, M & Rahbar, A. (2023). Mohammad Bin Salman and the transition from Pan-Wahhabism to a secular system in Saudi Arabia; roots and consequences. *Bi-Quarterly Political Knowledge*, 19(1), 189-212. <http://doi.org/10.30497/pkn.2022.239810.2769>. [Persian]
- 31) Alsaif, T. (2013). Relationship between state and religion in Saudi Arabia: the role of Wahabism in governance. *Contemporary Arab Affairs*, 376-403. <http://Doi.org/10.1080/17550912.2013.822721>.
- 32) Al-Shatti, H. (2014). Legal sayings in response to Wahhabism. Amman: Dar Ghar Hara. [Arabic]
- 33) AlShurafa, S. (2019, 11 09). Saudi Arabia: All you need to know about Riyadh Season. Retrieved from World Gulf: <https://gulfnews.com/world/gulf/saudi/saudi-arabia-all-you-need-to-know-about-riyadh-season-1.1570450844952>.
- 34) Anonymous. (2021). Saudi Arabia 2021 International Religious Freedom Report. United States Department of State, Office of International Religious Freedom. Washington: International Religious Freedom Report.
- 35) Assadi, A. (2023). Approaches and internal developments in the period of Bin Salman. (M. Joufar, interviewer). [Persian]
- 36) Barmin, Y. (2018, 01 07). Can Mohammed bin Salman break the Saudi-Wahhabi pact? Retrieved from Aljazeera: <https://www.aljazeera.com/opinions/2018/1/7/can-mohammed-bin-salman-break-the-saudi-wahhabi-pact>.
- 37) Bianco, C. (2018). Mohammad Bin Salman's Reforms: Obstacles, Opposition and Questions of Stability in Saudi Arabia. In A. Perteghella, Saudi Arabia at a Crossroads (pp. 13-34). Milan: Ledi Publishing.
- 38) Bin-ghanam, H. (2018). History of Najd Beirut: Al-Tahbah Al-Dahabieh Company. [Arabic]
- 39) Brown, N. J. (2017). Official Islam in the Arab World: The Contest for Religious Authority. *Carnegie Endowment for International Peace*, 1-34.
- 40) Butt, A. I. (2022, 10 31). How Muslim World Sees Halloween in Saudi Arabia? Retrieved 01 15, 2023, from Hourstv: <https://hourstv.com/halloween-in-saudi-arabia-muslim-reaction/>.
- 41) Coicaud, J.-M. (2004). Legitimacy and Politics, A Contribution to the Study of Political Right and Political Responsibility. (D. Curtis, Trans.) Cambridge: Cambridge University Press.
- 42) Rundell, D. H. (2021). Vision or Mirage. London: I.B. TAURIS.
- 43) Dahlan, A. (2016). Wahhabi temptation. Beirut: Dar al-Fekr al-Esalamieh. [Arabic]
- 44) Darvishi, F & Hajihashmi, M. (2015). A comparative study of the cultural diplomacy of Iran and Saudi Arabia in the Middle East. *Political Studies of the Islamic World*, 5(20), 43-65. Doi: https://psiw.journals.ikiu.ac.ir/article_1046.html. [Persian]
- 45) Delong-Bas, N. (2010). Wahhabism. London: Oxford University Press.
- 46) Dormagen, Jean-Yves & Mouchard, D. (2022). Introduction à la sociologie politique. (A. Nikgozar, translator) Tehran: Agah. [Persian]
- 47) El-Tahan, E., Houcine, B., Eltahir, I., & Mohammed, S. (2121). The Role of Saudi Universities in Serving and Developing Society for Vision 2030: Evidence from Jouf University. *International Journal of Higher Education*, 10(5), 138-154.
- 48) Eslami, M., Jamshidi, M & Davand, M. (2016). Obstacles to spread the cultural strategies of the Islamic Republic of Iran in the geoculture of the Islamic world (case study: Saudi Arabia). *Journal of Geography*, 15(55), 235-251. https://mag.iga.ir/article_696725.html. [Persian]
- 49) Factbook (2022). The CIA World Factbook (E-book ed.). New York: Skyhorse Publishing.
- 50) Factbook. (2023). The CIA World Factbook (E-book ed.). New York: Skyhorse Publishing.

- 51) Fawzi, Y & Hashemi, Ab. (2013). Contemporary Islamist Movements: A Regional Survey. Tehran: Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution. [Persian]
- 52) Gazette, S. (2022, 03 03). Ibn Abdul Wahhab is not Saudi Arabia, reaffirms Crown Prince. Retrieved 01 09, 2023, from Saudi Gazette: <https://saudigazette.com.sa/article/617728>.
- 53) Gottmann, J. (1951). Geography and International Relation. World Politics, 3(2), 153-173. <http://Doi.org/10.2307/2008950>.
- 54) Harvey, D. (2003). The New Imperialism. Oxford: Oxford University Press.
- 55) Hassan, H. (2020, 04, 27). Tamadhar al-Ramah, Deputy Minister of Labor and Advocacy of Women's Rights.
- 56) Hashemi, M. (2018). Religion and government in Saudi Arabia. Qom: Al-Mustafa. [Persian]
- 57) Helfont, S. (2019). Islam in Saudi Foreign Policy: The Case of Ma' ruf al-Dawalibi. The International History Review, 42(3), 449-464. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/07075332.2019.1613671>.
- 58) Henderson, S. (2021, 10 13). Saudi Arabia: What Has Changed, What Hasn't. Retrieved from Washingtoninstitute:<https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/saudi-arabia-what-has-changed-what-hasnt>.
- 59) Hosseinizadeh, S. (2017). A reflection on the foundations of the legitimacy of the political system. Politics Quarterly, 48(2), 327-346. <http://doi.org/10.22059/JPQ.2018.207726.1006815>. [Persian]
- 60) House, K. E. (2012). On Saudi Arabia: its people, past, religion, fault lines, and future (E-Book ed.). New York: Knopf.
- 61) Joufar, M & Mohammadi, H. (2023). Investigating the clash of geopolitical interests of Iran and Türkiye in Central Asia and the Caucasus. Journal of Geography, 21 (78), 93-107. <http://dor.net/dor/20.1001.1.27833739.1402.21.78.6.1>. [Persian]
- 62) Kamran, H. & Eltyamina, R. (2013). Analyzing the stability and convergence in Eurasia and the challenges ahead, emphasizing the role and activities of Takfiri and Salafi groups. Iranian Geographical Association, 12(42), 67-88. https://mag.iga.ir/article_701609.html. [Persian]
- 63) Koelbl, S. (2020). Behind the Kingdom's Veil: Inside the New Saudi Arabia under Crown Prince Mohammed bin Salman (E-book ed.). New York: Mango Publishing Group.
- 64) Krimly, R. (2021, 11 20). Riyadh Season 2021 kicks off in Saudi Arabia's capital. Retrieved from Al Arabiya News: <https://english.alarabiya.net/News/gulf/2021/10/20/Riyadh-Season-2021-kicks-off-in-Saudi-Arabia-s-capital>.
- 65) Marseille, A., & Provence, A.-e. (2022). Saudi Reforms: Change for Survival or for Progress? Geographical Overview, IEMed Mediterranean Yearbook 2023, 285-288. Retrieved from <https://www.iemed.org/publication/saudi-reforms-change-for-survival-or-for-progress/>
- 66) Marshall, T. (2021). The Power of Geography. London: Elliott & Thompson.
- 67) Mojtahedzadeh, P. (2017). Geopolitics philosophy & Application (Third Ed.). Tehran: Samt. [Persian]
- 68) Nereim, V. (2022, 10 29). Saudi Halloween: Once-Banned Holiday Now Haunted by Masked Monsters. Retrieved 01 25, 2023, from The New York Times: <https://www.nytimes.com/2022/10/29/world/middleeast/halloween-saudi-arabia.html>.
- 69) Niblock, T. (2006). Saudi Arabia Power, legitimacy and survival. London: Routledge.
- 70) Ottaway, D. B. (2008). The King's Messenger. New York: Walker.
- 71) Rundell, D. H. (2021). Vision or Mirage. London: I.B. TAURIS.
- 72) Salehi, H & Norouzi Amiri, H. (2016). The Impact of Regional Developments and the Rentier Government on the Political Culture of the Saudi People. Political Strategy Quarterly, 1(1), 119-139. https://www.rahbordsyasi.ir/article_113102.html. [Persian]
- 73) Sardarnia, K and Mohseni, H. (2018). Analyzing the political legitimacy of the Saudi government in the context of the Arab Spring and Sindh 2030. Majlis and Strategy Quarterly, 29(99): 231-356. <https://www.sid.ir/paper/224709/fa>. [Persian]
- 74) Saudi Gazette. (2022, 03 03). Ibn Abdul Wahhab is not Saudi Arabia reaffirms Crown Prince. Retrieved from Saudi Gazette: <https://saudigazette.com.sa/article/617728>.
- 75) Shapouri, M & Nouralivand, Y. (2017). Saudi Arabia developments, challenges and prospects. Tehran: Strategic Studies Research Institute. [Persian]
- 76) Simmons, J. (2001). Justification and Legitimacy, Essays on Rights and Obligations. Cambridge: Cambridge University Press.
- 77) Soleiman al-Baghdad, D. (2007). Al-Wahhabiyya in response to al-Wahhabiyyah. Istanbul: Maktaba al-Haqiqa. [Arabic]
- 78) Statista (b). (2023). Number of divorce cases in Saudi Arabia. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/940280/saudi-arabia-number-of->

- divorces/#:~:text=In%202020%2C%20the%20number%20of,in%202020%20exceeded%20150%20thousand.
- 79) Statista (c). (2023). Female labor force participation rate amongst nationals in Saudi Arabia. <https://www.statista.com/statistics/865967/saudi-arabia-female-labor-force-participation-rate-amongst-nationals/#:~:text=This%20statistic%20illustrates%20the%20female,Arabia%20was%20about%2031.4%20percent>.
- 80) Statista. (2023). Share of female graduates in Saudi Arabia. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/1118988/saudi-arabia-share-of-female-graduates/>.
- 81) The basic rule of law. (1981). The text of the system. Retrieved in 2023, From the expert body of the Council of Ministers: <https://laws.boe.gov.sa/BoeLaws/Laws/LawDetails/16b97fcb-4833-4f66-8531-a9a700f161b6/1>
- 82) The Economist (b). (2022, 01 08). Many Saudis are seething at Muhammad bin Salman's reforms. Retrieved from The Economist: <https://www.economist.com/middle-east-and-africa/2022/01/08/many-saudis-are-seething-at-muhammad-bin-salmans-reforms>.
- 83) The Guardian. (2019, 02 24). Saudi Arabia appoints its first female ambassador to US. Retrieved 02 19, 2023, from The Guardian: <https://www.theguardian.com/world/2019/feb/24/saudi-arabia-appoints-its-first-female-ambassador-to-us>.
- 84) Townsend, S. (2023, 12 09). Saudi courts world's universities to meet rising demand. <https://www.agbi.com/articles/saudi-arabia-courts-worlds-universities-to-meet-rising-demand/>.
- 85) Tyler, L. (2023, 02 28). The Rapid Modernization of Saudi Arabia. <https://www.waterworthconsulting.com/post/the-rapid-modernization-of-saudi-arabia>.
- 86) Valentine, S. (2015). Force and Fanaticism: Wahhabism in Saudi Arabia. London: Hurst Publisher.
- 87) Veysi, H. (2018). Concepts and theories of political geography. Tehran: Samt. [Persian]
- 88) Yazdan Panah, K., Abdi, A., Kamran, H & Jokar, F. (2017). Geopolitical analysis of environmental security, the phenomenon of fine dust, a case study: Southwest Asia. Journal of Geography, 16(56), 36-51. https://mag.iga.ir/article_253494.html. [Persian]